

Vakil al-daula (the Deputy of Kingship) or Vakil al-ra aya (Representative of the People): A Research on the Title of Karim Khan Zand

Farhad Zeinivandnejad ¹, Seyed Hashem Aghajari ²

1. Corresponding Author, Ph.D. Candidate of Iranian history after Islam Tarbiat Modares, ,Tehran, Iran. Email: z.farhad@modares.ac.

2. Associate Professor, Department of History, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran. Email: aghajari@modares.ac.ir

Article Info Abstract

Article Type:
Research Article

Article History:
9, December, 2023

In Revised Form:
22, January, 2024

Accepted:
14, February, 2024

Published Online:
15, March, 2024

“Karim Khan Zand” is one of the most prominent people who was able to establish his rule over important parts of Iran after the death of “Nader Shah Afshar”. Many stories have been told about his behavior and character in different sources, one of the most important of these quotes is about “Karim Khan Zand”’s title, which means “ Vakil al-ra aya ”. Later, many researchers have given many reasons in response to the attribution of this title to “Karim Khan Zand”, which are not consistent with historical documents and sources, and in addition, with the political and social context of Iran’s pre-constitutional society. Therefore, the main question of this research is, when was the title “ Vakil al-ra aya ” used for “Karim Khan” and what are the factors affecting its use? This research answers these questions with a historical method and a descriptive-analytical approach, relying on the content analysis of the documents and the critical study of the historical sources of “ the Zand dynasty ” and “Qajar” periods. The results of this research show that the contemporary sources of “Karim Khan Zand” did not mention this title during his lifetime, on the other hand, “Karim Khan Zand” also considered himself as “ Vakil al-daula ” of “ Ismail III” after the defeat of the claimants. For the first time, under “Majamal al-Tawarikh,” by “Kohmera” mentions “Karim Khan” with the title of “ Vakil al-ra aya ”, the reason for which was his interest in “Khan Zand” and ‘s actions for the prosperity and well-being of the people. Also, the writing of the following and referring to this nickname is late from the time of Karim Khan. What is clear is that many researchers consider the title of Vakil al-ra aya for Karim Khan as a proof of the existence of some kind of political relationship between him and the people, which is a distinct feature of the political order of the modern era. But according to the available documents, it can be said that such a perception cannot represent the type of relationship between the people and the ruler during “the Zand dynasty” period; Because it was with the constitutional revolution that Iranians were able to put aside the old political order and implement a new order based on representation in Iran. Based on this, it can be said that in addition to historical documents, the political structure of Iran during “ the Zand dynasty ” period could not be a place for such a relationship.

Keywords: Karim Khan Zand, Vakil al-daula, Vakil al-Ra aya, Vakil al-Sultaneh, Vakil.

Cite this The Author(s): Zeinivandnejad, F., Aghajari, S. H., (2024). Vakil al-daula (the Deputy of kingship) or Vakil al-Ra aya (representative of the people): A Research on the Title of Karim Khan Zand: Historical Sciences Studies Vol.15, No 4, Serial No.36 –winter, (27-54)- DOI: [10.22059/jhss.2024.368072.473670](https://doi.org/10.22059/jhss.2024.368072.473670)

Publisher: University of Tehran Press

1. Introduction

One of the most important issues in historical research is the compatibility of concepts with its historical and temporal context. Examining the history of Iran in the framework of paying attention to titles and titles also indicates that the concepts, specifically titles and titles, had an important political burden and a specific position. For example, titles such as Shah, Hakim, Amir, Khan, etc., each have a specific and distinct concept and a corresponding position, and even the importance of this was to the point that even in the Islamic period, the rulers of different regions had special titles. Despite these cases, we see that today there is no special sensitivity towards the use of concepts in historical research and many researchers use the same words in different meanings. One of the other problems of these researches is that it is not seen to use first-hand sources in their works, and they have relied on second-hand researches and sources above all, and the propositions in these sources are They have accepted it as a certain historical fact.

Based on the above statements, in the dual lack of attention to the concepts and unconditional emphasis on the existing concepts, criticism and review of historical propositions based on the political, social and cultural structure of the time and place in which the historical work was produced. It has been noticed by some researchers that one of the most important examples in these cases is around the life of "Karim Khan Zand" and his nicknames. Regardless of the different aspects of "Karim Khan Zand"'s life, one of the most important points about his life is the title of " Vakil al-Ra aya " which is used in most historical researches today, and based on this, different stories It is also said about it. It is obvious that so far many studies have been written about "Karim Khan Zand", among the available works are the book "Karim Khan Zand" by "John Perry", "Karim Khan Zand and his time" by "Parviz Rajabi". "History of the Zand dynasty, Iran during the time of Karim Khan" by "Hadi Hedayati", "Karim Khan Zand" by "Abdul Hossein Navaei", "Political and social history of Iran during the Zand era" by "Gholamreza Varahram", "History of political and social developments in the periods of Afshari and Zand dynasties" mentioned "Reza Shabani".

The above works are discussed because they have addressed various aspects of Karim Khan's rule and besides, they have also mentioned the title of Karim Khan. These investigations are divided into three parts in terms of the content of the reference to the title of "Vakil al-Ra aya" for "Karim Khan Zand". In between, the researchers who have referred to the book "Majamal al-Tawarikh", the researchers who have referred to "Reza Qoli Khan Hedayat", and the researchers who have not mentioned their reference. among these first works, we can mention "Hadi Hedayati"'s work, in which the author uses "Golestane" book as a source in two parts without reference and in one part (Hedayati, 1334: 123-207). Also, "Gholamreza Varharam" has also mentioned this nickname by referring to the book "Golestaneh" (Varharam, 1385:108). "John Parry" also referred to "Reza Qoli Khan" in his book "Ruza Al-Safai Naseri" and used the title of "Vakil al-Ra aya" for him (Parry, 1365:307). Other researchers such as "Abdul Hossein Nawai", "Parviz Rajabi", "Reza Shabani" have also mentioned 'Karim Khan" as "Vakil al-Ra aya" or supporter of the subjects without mentioning the source of their reference (Nawai, 1391: 194; Rajabi, 1387: 200; Shabani, 1393: 154). among other works, we can mention the social history of Iran and the book of history. "Ravandi" tries to justify the concept of "Vakil al-Ra aya" with an explanation, regardless of its time context (Ravandi, 2:474/1354). In the book of Cambridge history, he writes about this nickname and how it was nicknamed "Khan Zand": "As soon as he settled in Shiraz, he changed his title to "Vakil al-Ra aya" (i.e. the representative of the people)" (Avery, 2007:97).

Articles have also been written about "Karim Khan Zand" in connection with his title. "Iraj Tanhatan Naseri" has discussed this title in an article entitled "The Issue of Sovereignty and Its Legitimacy in the Era of Karim Khan". Without paying attention to the context of Karim Khan's period, the author narrates that "in 1179 AH, he called himself "Vakil al-Ra aya" with a new concept, and in other words, he considered the legitimacy of his government to be derived from the will of the people" (Tanhatan Naseri, 1382: 187). "Mehdi Dehghani" also discussed the title of "Vakil al-Ra aya" in a part of his article entitled "The Role of the Vakil al-daula in Afshari and Zand Governments" (Dehghani, 2018: 251). Two authors point out that Karim Khan changed his legitimacy from "Safavid" to the people, which is completely contrary to the time context of "Khan Zand".

After the death of "Nader shah of Afshar", "Karim Khan Zand "was able to dominate important parts of Iran by winning over the claimants of power. Due to the lack of legitimacy for his government, "Karim Khan Zand" considered "Ismail III" "Safavid"'s lawyer. For the first time, "Karim Khan" is mentioned under the title of "Vakil al-Ra aya" under the book "Majamal al-Tawarikh" from 'Golestane'.

Many researchers have used this title regardless of the historical context and tried to interpret this change of title as a change of legitimacy from" the Safavid" king to the people. This means that, unlike in the past, when kings considered themselves as the shadow of God or the shadow of God on earth, for the first time "Karim Khan Zand" has introduced himself as a representative. This research answers these questions with a historical

Oman's Foreign Policy Towards Iran from the Establishment of the Persian Cooperation Council to the JCPOA 29

method and a descriptive-analytical approach, relying on the content analysis of the documents and the critical study of the historical sources of the Zand and Qajar periods.

The method of collecting information is library. The results of this research show that in none of the contemporary sources of Karim Khan, the name of "Vakil al-Ra aya" is mentioned. Karim Khan's first nickname was "Khan" by those around him. After the defeat of the claimants of power and "Shah Ismail III" joining him, Karim Khan named himself "Vakil al-daula". Before the Zand period, there was a position with the title of "Vakil al-Ra aya", which had a customary and legal aspect and was not related to the title of Karim Khan. For the first time, the title of "Vakil al-Ra aya" is mentioned under the book "Majamal al-Tawarikh". The following was written by "Amir Kohmarai" several years after the death of "Khan Zand". "Kohmera", who is the author of two works, has used the title of lawyer in the book "Raisali Shah Wazir", and because of his interest in "Khan Zand" and on the other hand, he has mentioned this title by telling stories about "Khan Zand" when he fled to India from the Qajar attack. What has been noticed is the character of "Karim Khan Zand", who was given more attention due to the peace he brings to his territory and his generous behavior. On the other hand, later on, the title of "Vakil al-daula" was exaggerated and this title was mistaken for a position with the title of "Vakil al-Ra aya", and later it was merged. On the other hand, the title of "Vakil al-Ra aya" dates back to the time of "Khan Zand".

The title of "Vakil al-Ra aya" is in serious conflict from a legal and historical point of view, because a lawyer in jurisprudential and legal terms is someone who has been appointed by another person to do something by virtue of a power of attorney contract. It is very important from the constitution, as its legal concept existed, but its political concept did not exist in the relationship between the ruler and the governed. In fact, the relationship between the monarchy and the people has been the relationship between the subjects and the subjects, not the relationship of representation. On the other hand, political representation is a completely new concept and cannot be extended to the pre-modern era.

پژوهشهای علوم تاریخی

شاپای الکترونیکی: ۲۶۷۶-۳۳۷۰

<https://jhss.ut.ac.ir>

وکیل‌الدوله یا وکیل‌الرعايا؛ پژوهشی در باب لقب کریم‌خان زند

فرهاد زینی‌وند نژاد^۱، سید هاشم آقاجری^۲

z.farhad@modares.ac.ir

aghajari@modares.ac.ir

۱. نویسنده مسئول دانشجوی دکتری تاریخ، دانشکده علوم انسانی دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران، رایانامه:

۲. دانشیار گروه تاریخ دانشکده علوم انسانی دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران، رایانامه:

اطلاعات مقاله چکیده

نوع مقاله:

علمی - پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۲/۰۹/۰۹

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۲/۱۰/۱۰

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۲/۱۱/۲۳

تاریخ انتشار:

۱۴۰۲/۱۲/۲۵

کریم‌خان زند یکی از برجسته‌ترین اشخاصی است که پس از مرگ نادرشاه افشار توانست حکومت خود را بر بخش‌های مهمی از ایران تثبیت کند. درباره رفتار و منش او داستان‌های بسیاری در منابع مختلف نقل شده است که یکی از مهم‌ترین این نقل‌قول‌ها پیرامون لقب کریم‌خان زند، یعنی «وکیل‌الرعايا» است. بعدها بسیاری از پژوهشگران در پاسخ به چرایی انتساب این لقب به کریم‌خان زند دلایل بسیاری گفته‌اند که این دلایل با اسناد و منابع تاریخی و علاوه بر آن، با بافت سیاسی و اجتماعی جامعه پیشامشروطه ایران تطابق ندارد. از این رو پرسش اصلی این پژوهش آن است که لقب «وکیل‌الرعايا» در چه زمانی برای کریم‌خان به کار رفته و عوامل مؤثر بر کاربرد آن چیست؟ این پژوهش با رویکردی توصیفی - تحلیلی و با تکیه بر تحلیل محتوای متن اسناد و مطالعه انتقادی منابع تاریخی دوره زندیه و قاجاریه به پاسخگویی این پرسش‌ها می‌پردازد. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که لقب وکیل‌الرعايا در منابع هم‌عصر کریم‌خان بازتابی ندارد و کریم‌خان زند نیز پس از شکست مدعیان، خود را وکیل‌الدوله اسماعیل سوم می‌داند. نخستین بار کوهمره در ذیل مجمل‌التواریخ به دلیل علاقه به وی از کریم‌خان با لقب وکیل‌الرعايا یاد می‌کند که نگارش این ذیل، متأخر از زمانه کریم‌خان است. از طرفی آنچه مشخص است، بسیاری از پژوهشگران اطلاق لقب وکیل‌الرعايا برای کریم‌خان را دلیلی بر وجود نوعی رابطه سیاسی بین او و مردم می‌شمارند که ویژگی بارز نظم سیاسی دوران مدرن است؛ اما با توجه به اسناد و مدارک موجود می‌توان گفت که چنین برداشتی نمی‌تواند نمایانگر نوع رابطه مردم و حاکم در دوران زندیه باشد؛ زیرا با انقلاب مشروطه بود که ایرانیان توانستند نظم سیاسی قدمایی را کنار زده و نظم جدیدی مبتنی بر نمایندگی را در ایران اجرا کنند. بر این اساس می‌توان گفت که علاوه بر اسناد و مدارک تاریخی، ساختار سیاسی ایران در دوره زندیه نیز نمی‌توانست جایگاهی برای وجود چنین رابطه‌ای باشد.

واژه‌های کلیدی: کریم‌خان زند، وکیل‌الدوله، وکیل‌الرعايا، وکیل‌السلطنه، وکیل.

استناد: زینی‌وند نژاد، فرهاد، آقاجری، سید هاشم؛ (۱۴۰۲). وکیل‌الدوله یا وکیل‌الرعايا؛ پژوهشی در باب لقب کریم‌خان زند: پژوهشهای علوم تاریخی، سال ۱۵، شماره ۴.

DOI: 10.22059/jhss.2024.368072.473670

زمستان، شماره پیاپی ۲۶ - (۲۷-۵۴).

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

۱. مقدمه

آنچه امروزه در بررسی‌های تاریخی بسیار بر آن تأکید می‌شود، آن است که مفاهیم از اهمیت بسیاری برخوردار هستند. بررسی تاریخ ایران در چارچوب توجه به القاب و عناوین نیز حاکی از آن است که مفاهیم و به‌طور مشخص القاب و عناوین، بار سیاسی مهم و جایگاه مشخصی داشته‌اند. برای نمونه عناوینی مثل شاه، حاکم، امیر، خان و غیره هر کدام مفهوم مشخص و متمایز و همچنین جایگاه متناسب با خود را دارند و اهمیت این امر تا جایی بوده که حتی در دوره اسلامی حکام مناطق مختلف از القاب خاصی برخوردار بودند. پژوهش درباره مفاهیم تاریخی نیازمند استفاده از منابع دست اول و توجه به بافت تاریخی و اجتماعی است. یکی از مشکلات برخی پژوهش‌ها آن است که استفاده از منابع دست اول در آثار آنها دیده نمی‌شود و تکیه اصلی استنادهای آنها بر پژوهش‌ها و منابع دست دوم استوار است.

از سقوط دولت صفویه تا برآمدن آقامحمدخان قاجار، مدعیان سلطنت برای داشتن مشروعیت، خود را وکیل‌الدوله بازماندگان خاندان صفوی همچون طهماسب دوم، شاه‌عباس سوم و شاه اسماعیل سوم می‌دانستند. در واقع تبار ایلی و گمنام مدعیان قدرت این اجازه را به آنها نمی‌داد که خود را شاه ایران بدانند. فتحعلی‌خان قاجار، نادرشاه (قبل از تاج‌گذاری) علیمردان‌خان بختیاری و کریم‌خان زند از این لقب برای حکومت کردن استفاده می‌کردند. کریم‌خان پس از پیروزی بر مدعیان قدرت خود را وکیل‌الدوله شاه اسماعیل سوم می‌دانست. در برخی منابع متأخر علاوه بر لقب وکیل‌الدوله از لقب «وکیل‌الرعايا» نیز برای کریم‌خان زند یاد شده است. درباره لقب وکیل‌الرعايا برخی از پژوهشگران بدون توجه به بافت تاریخی و اجتماعی زمانه کریم‌خان زند، از آن مفهوم برداشتی مدرن و پسامشروطه کرده‌اند. آنها این تغییر لقب را کوشش کریم‌خان برای تغییر مشروعیت از پادشاه صفوی به مردم تفسیر کرده‌اند که این مدعا با واقعیت تاریخی تناقض دارد. بر پایه گفته‌های بالا، سؤال اصلی این پژوهش آن است که لقب وکیل‌الرعايا در چه دوره‌ای برای کریم‌خان مورد استفاده قرار گرفت و عوامل مؤثر در این امر کدام‌اند؟ این پژوهش با رویکردی توصیفی-تحلیلی درصدد پاسخ به این سؤال است. روش گردآوری اطلاعات به‌صورت کتابخانه‌ای است.

۲. پیشینه پژوهش

بدیهی است که تاکنون پژوهش‌های زیادی درباره کریم‌خان زند نگاشته شده که از آثار موجود می‌توان به کتاب *کریم‌خان زند* تألیف جان پری، *کریم‌خان زند و زمان او* از پرویز رجبی، *تاریخ زندیه، ایران در زمان کریم‌خان* از هادی هدایتی، *کریم‌خان زند* از عبدالحسین نوایی، *تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران در عصر زند* از غلامرضا وره‌رام، *تاریخ تحولات سیاسی-اجتماعی در دوره‌های افشاریه و زندیه* از رضا شعبانی نام برد. آثار فوق به دلیل اینکه به جوانب مختلف

حکومت کریم‌خان پرداخته و در کنار آن به لقب کریم‌خان نیز اشاره کرده‌اند، به آنها پرداخته می‌شود. این تحقیقات از حیث محتوای ارجاع به لقب وکیل‌الرعا یا برای کریم‌خان زند به سه قسمت تقسیم می‌شوند. به ترتیب پژوهشگرانی که به ذیل کتاب مجمل‌التواریخ، روضة الصفاى رضاقلى خان هدایت ارجاع داده‌اند و تحقیقاتی که نامی از منبع خود نیاورده‌اند.

از این آثار نخست می‌توان به اثر هادی هدایتی اشاره کرد که نویسنده در اثر خویش در دو قسمت بدون ذکر منبع و در یک بخش نیز از ذیل کتاب گلستانه به‌عنوان منبع استفاده می‌کند (هدایتی، ۱۳۳۴: ۱۲۳-۲۰۷). همچنین غلامرضا وره‌رام نیز با استناد به ذیل کتاب گلستانه به این لقب اشاره کرده است (وره‌رام، ۱۳۸۵: ۱۰۸). جان پری با استناد به رضاقلى خان در کتاب روضة الصفاى ناصرى از لقب وکیل‌الرعا یا برای وی استفاده کرده است (پری، ۱۳۶۵: ۳۰۷). دیگر پژوهشگران همچون عبدالحسین نوایی، پرویز رجبی، رضا شعبانی نیز بدون نام بردن از منبع خود از کریم‌خان با عنوان وکیل‌الرعا یا طرفدار رعیت نام برده‌اند (نوایی، ۱۳۹۱: ۱۹۴؛ رجبی، ۱۳۸۷: ۲۰۰؛ شعبانی، ۱۳۹۳: ۱۵۴). راوندی با توضیحی سعی دارد مفهوم وکیل‌الرعا را بدون توجه به بافت زمانی‌اش توجیه کند (راوندی، ۱۳۵۴: ۲/۴۷۴). در کتاب تاریخ کمبریج نیز به این لقب و چگونگی ملقب شدن خان زند به آن این‌گونه می‌نویسد: «به‌محض آنکه در شیراز مستقر شد عنوان خود را به وکیل‌الرعا (نماینده مردم) تغییر داد» (Avery, 2007: 97).

مقاله‌ای نیز درباره کریم‌خان زند در ارتباط با لقب وی نگاشته شده است. ایرج تنهاتن ناصری در مقاله‌ای با عنوان «مساله حاکمیت و مشروعیت آن در عهد کریم‌خان» به این لقب پرداخته است. نویسنده بدون توجه به بافت زمانی دوره کریم‌خان این‌گونه نقل می‌کند که «در سال ۱۱۷۹ ق خود را وکیل‌الرعا یا مفهومی جدید نامید و به عبارت دیگر مشروعیت حکومتش را نشأت گرفته از خواست مردم تلقی کرد» (تنهاتن ناصری، ۱۳۸۲: ۱۸۷). مهدی دهقانی نیز در مقاله‌ای با عنوان «نقش منصب وکیل‌الدوله در حکومت‌های افشاریه و زندیه» در بخشی از مقاله خود به لقب وکیل‌الرعا پرداخته است (دهقانی، ۱۳۹۸: ۲۵۱). دو نویسنده به این نکته که کریم‌خان مشروعیت خود را از صفویه به مردم تغییر داده‌اند اشاره می‌کنند که این نکته با بافت زمانی خان زند کاملاً مغایرت دارد.

۳. تحولات مفهومی «وکیل»؛ از وکیل در تا وکیل‌الرعا

وکیل در لغت به معنی جانشین، مدیر، کارگزار و نگاهبان است. در اصطلاح فقهی و حقوقی کسی است که به‌موجب عقد وکالت از طرف شخص دیگری برای انجام امری تعیین شده بدون این‌که اختیار انجام آن امر از منصوب عنه سلب شده باشد (حسینی دشتی، ۱۳۸۵: ۵/۹۴۶). وکالت نیز یعنی اینکه انسان کسی را نایب خود در تصرف قرار دهد (لطفی، ۱۳۹۱: ۳۰۳). طبق منابع منصبی به نام «وکیل در» در دوره غزنویان وجود داشته که نماینده امرا و حکام اطراف در درگاه پادشاه بوده و

وظیفه وی انجام کارهای مربوط به آنها بر طبق مصالحشان بوده، همچنین در مواقع ضروری اخبار درگاه را به وی می‌رساندند. این نکته نیز قابل ذکر است که از واژه وکیل نیز استفاده می‌کرده‌اند (انوری، ۲۵۳۵:۴۵). در منابع شیعه امامیه از اشخاصی به نام وکیل نام برده شده که این وکلا به نیابت از امام، متولی برخی از امور بوده‌اند (طوسی، ۱۴۲۳:۲۱۵). در دوره صفویه شاه اسماعیل اول، مقامی به نام وکیل نفس همایون ایجاد کرد. او حسین بیگ لیه را به این مقام منصوب کرد (خواندمیر، ۱۳۳۳/۴:۴۶۹). این مقام به‌عنوان نایب پادشاه و نماینده وی در امور معنوی به‌عنوان مرشد کامل طریقت صفویه و در امور دنیوی به‌عنوان پادشاه محسوب می‌شد (سیوری، ۱۳۹۳:۳۱). از آنجا که وی هم حاکم دنیوی و هم مرشد معنوی و روحانی بود، وکیلش نیز به همین معنی (قائم‌مقام) او محسوب می‌شد (Floor, 2001: 8). مقام مذکور تا دوره محمد خدابنده با اندکی تغییر نام وجود داشت ولی در زمان شاه‌عباس اول لقب وکیل دیگر ثبت نشده است و پس از آن وزیر اعظم و اعتمادالدوله جای آن را گرفت (میرزا سمیعا، ۱۳۶۸:۸۴). البته پس از مرگ شاه‌عباس، زینال‌خان شاملو مدت کوتاهی وکالت را در ابتدای سلطنت شاه‌صفی برای رتق‌وافتق امور سلطنت بر عهده گرفت (وحید قزوینی، ۱۳۸۳:۲۲۱).

چند ماه قبل از سقوط اصفهان، شاه سلطان حسین در ۲۷ رجب ۱۱۳۴ ق/ ۱۷۲۲ م تهماسب دوم را به‌عنوان ولیعهد خود انتخاب کرد (استرآبادی، ۱۳۹۰:۱۶). محمود افغان در سال ۱۱۳۵ ق/ ۱۷۲۲ م توانست پایتخت صفویان را پس از حدود شش یا هفت ماه محاصره تصرف کند. وی پس از آنکه بر تخت نشست به نام خود سکه ضرب کرد (مستوفی، ۱۳۷۵:۱۳۱؛ حزین لاهیجی، ۱۳۳۲:۵۶). سقوط دولت صفوی و هرج‌ومرج ناشی از آن، کل کشور را فرا گرفته بود و شاه تهماسب نیز با شنیدن حمله افغان‌ها به قزوین به تبریز فرار کرد و پس از آن افغان‌ها نیز به فرماندهی امان‌الله‌خان، قزوین را به‌آسانی تصرف کردند. تهماسب دوم پس از مدتی سرگردانی نزد فتحعلی‌خان قاجار رفت و پس از صلح با وی، به فتحعلی‌خان لقب وکیل‌الدوله داد. پس از کشته شدن خان قاجار، تهماسب دوم سردار خود تهماسب قلی‌خان (نادرشاه) را به سپهسالاری منصوب و او را وکیل‌السلطنه کرد (مستوفی، ۱۳۷۵: ۱۴۱-۱۴۵؛ مرعشی، ۱۳۶۲:۸۱).

در برخی از منابع از منصبی به نام وکیل‌الرعا یا یاد شده که می‌توان از کم و کیف این منصب آگاه شد. در ماجرای زیاده‌خواهی‌های زکیخان و گرفتن مالیات گزاف از مردم اصفهان و کاشان، غفاری کاشانی به یکی از اشخاص که ملقب به وکیل‌الرعا یا بوده اشاره می‌کند. طبق گزارش غفاری کاشانی پس از اجحاف کاظم‌خان بختیاری که از سوی زکیخان به حکومت کاشان منصوب شده بود، شخصی به نام آقا عبدالرزاق که گویا مردی به قول نویسنده: «صاحب غیرت و حسب فرمان حضرت ظل‌اللهی گیتی پناهی وکیل رعایای آن ولایت بود» شبانه کاظم‌خان و نیروهایش را غافلگیر و به بند می‌کشد. پس از آن درگیری‌هایی رخ می‌دهد که کریم‌خان برای

سرسامان دادن اوضاع مجبور می‌شود به کاشان رجوع کند و در آخر مورد بخشش کریم‌خان قرار می‌گیرد (غفاری کاشانی، ۱۳۶۹: ۲۲۲-۲۲۶). در تذکره شوشتر نیز از شخصی با نام وکیل‌الرعا یا حاجی معصوم یاد شده است که علاوه بر نمایندگی مردم، وظایف حکومتی مرتبط با شغل خود به‌ویژه دریافت مالیات از اهالی را عهده‌دار بوده است (جزایری، بی‌تا: ۹۵). در تاریخ جامع یزد نیز از این منصب در دوره زندگی یاد شده که اهمیت آن به دلیل فاصله زمانی نگارش نسبت به دو اثر فوق کمتر است. در جریان به حکومت رسیدن محمدتقی‌خان در یزد نویسنده نقل می‌کند که آقا محسن وکیل‌الرعا را به وکالت منصوب کرد (نائینی، ۱۳۵۳: ۳۰۹).

طبق گفته سر جان ملکم منصب وکیل‌الرعا «یکی دیگر از صاحب‌منصبان دیوان عدالت که در سابق بوده و هنوز هم هست، شخصی است که او را وکیل‌الرعا گویند. اگرچه حال از این منصب نامی بیش نیست، لکن معلوم می‌شود که مقصود از تعیین چنین شخصی اشتها به عدل و انصاف است» (ملکم، ۱۳۸۰: ۲/۷۴۳). مشخص نیست که ملکم از چه منبعی برای مدعای خود استفاده کرده است. نکته قابل توجه این است که وی در سال ۱۲۴۸ ق/ ۱۸۳۳ م. فوت می‌کند و آن زمان هنوز مفاهیم جدید نیز وارد ادبیات نخبگان و دیوانیان نشده بود. از طرفی کتاب مزبور را در سال ۱۲۳۰ ق/ ۱۸۱۵ م. می‌نویسد.

با این حال از دوره ناصری به بعد، به‌ویژه از مشروطه به بعد، کسانی در منابع یاد شده‌اند که ملقب به وکیل‌الرعا بودند. از اشخاصی که با این لقب نام برده شده می‌توان به شخصی به نام حاج محمدتقی وکیل‌الرعا یا همدانی نام برد. وی شخصی روشنفکر و درستکار از وکلای دوره اول مجلس شورای ملی بود که در بین مردم به امانت‌داری شهره بود (بامداد، ۱۳۷۱: ۴/۳۲۵). هر چند بعدها از طریق منصبش سوء استفاده‌های بسیاری انجام داد. اعتمادالسلطنه نیز در باب دوازدهم المآثر الآثار از لقب وکیل‌الرعا با عنوان لقبی که از سوی شاه اعطا می‌شده است نام می‌برد. او از شخصی با عنوان میرزا اسماعیل‌خان وکیل‌الرعا که اهل قزوین بوده نام می‌برد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳: ۱/۳۲۰). وی درباره القابی که شاه اعطاء کرده است می‌نویسد: «در بین القابی که در مدت این چهل سال از شاهنشاهی غیرمتناهی... مردم ایران از جانب دیوان داشته‌اند، خواه القاب «متمحضه» که فقط برشان و اعتبار و شرف و افتخار دلالت می‌کند و خواه سمات «مصطلحه» که از مشاغل و خدمات و مناصب و درجات کشف می‌نماید» (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳: ۱/۳۱۰).

در اینجا باید به دو تفاوت بین این منصب و لقبی که خان زند طبق تحلیل پژوهشگران بدان ملقب شده اشاره کرد. نخست اینکه که منصب وکیل‌الرعا دو جنبه عرفی و حقوقی داشته است. آنچه در اینجا باید بدان توجه کرد ناامنی گسترده در سراسر ایران پس از مرگ نادرشاه است که سبب شد در هر ده یا محله‌های شهرها، مردم با کمک بزرگان محلی برای مقابله با تهدیدات موجود به یک محل‌گرایی رو آورند. وکیل‌الرعا در اینجا در واقع کسانی بودند که در مقابل

حاکم، دست‌درازی‌های فرماندهان نظامی و یاغیان سعی می‌کردند به نمایندگی از مردم از حقشان در مقابل آنها دفاع کنند. از طرفی منصب وکیل‌الرعايا طبق داده‌های موجود علاوه بر جنبه عرفی که بدان اشاره شد یک جنبه حقوقی نیز داشته است. متصدی منصب مذکور در واقع از نظر حقوقی کسانی بودند که از طرف حکومت در بین مردم به‌عنوان نماینده یا یک رابط نقشی ایفا می‌کردند. از طرفی برخی پژوهشگران با اشاره به تغییر لقب خان زند به وکیل‌الرعايا این تغییر لقب را به تغییر مشروعیت از سوی کریم‌خان می‌دانند، در نتیجه بین منصب وکیل‌الرعايا و لقب آن تفاوت بسیاری وجود دارد.

۴. کریم‌خان؛ از خانی تا وکیل‌الدوله

طایفه زندیه در نزدیکی ملایر در روستاهای پری و کمازان زندگی می‌کردند. زندها از طوایف لک لرستان که کلهر و زنگنه و مافی و باجلان را نیز شامل می‌شود، هستند (پری، ۱۳۶۵: ۲۴). این‌ها دو پسر به نام محمدکریم‌خان و محمدصادق‌خان داشت که پسر بزرگ‌ترش محمدکریم‌خان پس از مرگ نادرشاه افشار در سال ۱۱۶۰ ق با طایفه و خانواده خود از ایبورد و درگز به موطن اصلی خود بازگشتند (نامی اصفهانی، ۱۳۶۶: ۶-۷). کریم‌خان پس از ورود به موطنشان در آن نواحی توانست مناطق اطراف پری و کمازان را تصرف و مناطقی چون توپسرکان و کزاز نیز با وی همراه شدند. در اینجا کریم‌خان زند توانسته بود جایگاه ویژه‌ای نزد اطرافیانش به دست آورد، چنانکه گلستانه در این باره نقل می‌کند: «سرداران فرقه مذکور کریم بیگ و محمد و شیخه و علی و پس زند بودند که به‌اتفاق یکدیگر کار می‌کردند و همه سرداران کریم بیگ را به سرداری خود قبول و از گفته او تخلف جایز نداشتند» (گلستانه، ۱۳۶۶: ۲۵۳۶).

طبق آنچه در منابع آمده است، «خان» نخستین لقبی بود که برای کریم‌خان به کار برده شد و در منابع تاریخی درباره اعطای این لقب، دو روایت مختلف آمده است. به عقیده حسینی فسایی مؤلف فارسنامه، کریم‌خان و برادرش صادق‌خان با پیوستن به ابراهیم شاه در جنگ با عادل شاه به پاس مجاهدت‌هایشان از طرف ابراهیم شاه به لقب خانی مفتخر شدند (حسینی فسایی، ۱۳۶۷: ۵۸۹/۱). گلستانه اعطای این لقب را از سوی سرداران کریم‌خان در جنگ با نیروهای مهرعلی خان تکلو می‌داند (گلستانه، ۱۳۶۶: ۲۵۳۶).

قدرت نمایی‌های کریم‌خان سبب درگیری وی با مهرعلی‌خان تکلو، حاکم همدان شد. طی نبردی که بین کریم‌خان و مهرعلی‌خان رخ داد کریم‌خان پیروز شد و با پیروزی بر نیروهای مهرعلی‌خان تکلو موقعیت خود را بهبود بخشید (همان: ۱۵۱-۱۶۰). با این پیروزی شهرت خان زند از محدوده همدان نیز بیرون رفته و او به‌عنوان یکی از مدعیان حکومت وارد عرصه سیاست شد. این نکته نیز قابل ذکر است که پس از مرگ نادرشاه اوضاع ایران چنان آشفتگی بود که هر کدخدا یا خانی علم خودمختاری برافراشته و خود را پادشاه ایران و جانشین نادرشاه می‌دانست.

دومین لقب کریم‌خان زند که به آن ملقب می‌شود، وکیل‌الدوله است. کریم‌خان پس از پیروزی بر مهرعلی‌خان قصد تصرف خوانسار و گلپایگان که در دست علیمردان‌خان بختیاری بود را داشت که پس از جنگی که بین این دو خان لک و لر رخ داد، کریم‌خان توانست پیروز شود (گلستانه، ۱۶۸: ۲۵۳۶-۱۶۹). در این زمان علیمردان‌خان توانست دوباره تجدیدقوا کند و از طرفی رقابت بین او و ابوالفتح‌خان بختیاری که از سوی شاهرخ افشار بیگلربیگ اصفهان شده بود شدت می‌یافت (پری، ۱۳۶۵: ۳۰). علیمردان‌خان به تنهایی نتوانست اصفهان را تصرف کند، لذا با کریم‌خان متحد شد و توانستند ابوالفتح‌خان بختیاری را شکست بدهند (آصف، ۱۳۴۸: ۲۴؛ گلستانه، ۲۵۳۶: ۱۷۱؛ نامی اصفهانی، ۱۳۶۶: ۱۴-۱۵). پس از این نبرد قراردادی میان آنها منعقد گردید که بر اساس آن، میرزا ابوتراب به‌عنوان شاه‌اسماعیل سوم بر تخت نشیند و سکه و خطبه به نام او زده شود. علیمردان‌خان خود را وکیل‌الدوله نامید، کریم‌خان به سمت سرداری کل عراق و ابوالفتح‌خان نیز به حکومت اصفهان منصوب گردید (گلستانه، ۲۵۳۶: ۱۷۲؛ نامی اصفهانی، ۱۳۶۶: ۱۵-۱۶).

کریم‌خان پس از چهل روز با لشکری به‌سوی غرب ایران حرکت کرد در این زمان علیمردان‌خان از غیبت او استفاده کرد و با نقص پیمان، ابوالفتح‌خان را به قتل رساند و حاجی باباخان عموی خود را به امور حکومت منصوب کرد. هرچند مؤلف رستم‌التواریخ معتقد است که اختلافات بین دو خان بختیاری باعث این اتفاق شد (نامی اصفهانی، ۱۳۶۶: ۱۷؛ آصف، ۱۳۴۸: ۲۵۲). علیمردان‌خان با اسماعیل سوم برای تسخیر فارس به آنجا حرکت کرد، وی توانست صالح‌خان بیات را شکست دهد. دوران حکومت علیمردان‌خان، همراه با ظلم و ستم زیادی برای مردم فارس و اصفهان بود، به‌طوری که نامی در این باره نقل می‌کند که: «از دستبرد و تاراج و اجحاف در تعیین خراج و اعتساف رسوم طمعا و باج اضرار کلی بمستغنی و محتاج رسانید» میرزا محمد کلانتر که خود شاهد ظلم و ستم علیمردان‌خان بوده می‌نویسد: «اگرچه شش ماه بیشتر زمان تسلط و بیداد آن سگ نبود لیکن در نظر ما شش سال بلکه زیاده می‌نمود،...» (نامی اصفهانی، ۱۳۶۶: ۱۸؛ کلانتر فارس، ۱۳۶۲: ۴۲). کریم‌خان با شنیدن خبر قتل ابوالفتح‌خان سریع خود را به اصفهان رساند و باباخان را شکست داده و صادق‌خان را به‌عنوان حاکم اصفهان منصوب کرد (نامی اصفهانی، ۱۳۶۶: ۱۹). کریم‌خان پس از شکست علیمردان‌خان در سال ۱۱۶۵ ق توانست موقعیت خود را بسیار مستحکم کند. گلستانه درباره آمدن اسماعیل سوم نزد کریم‌خان و لقب وی این‌گونه می‌نویسد که: «کریم‌خان که از آمدن شاه اسماعیل مطلع گردید، با خوانین به استقبال شتافته و حضرت شاهی را به اصفهان آورده، بر تخت سلطنت متمکن و خود را وکیل‌الدوله نامیده بجمیع ممالک عراق عمال از طرف خود مقرر نمود» (گلستانه، ۲۵۳۶: ۱۸۲).

طبق منابع کریم‌خان از لقب وکیل‌الدوله برای خودش استفاده می‌کرد و به قول گلستانه خود را وکیل‌الدوله اشتها داد (همان: ۱۹۲-۱۹۳). این نکته نیز قابل ذکر است که شاه اسماعیل سوم نیز برای کسب مشروعیت همچون بازپچه‌ای بین سرداران مختلف دست به دست می‌شد.

۵. بررسی نام وکیل‌الرعايا در منابع زندیه

از منابع هم‌عصر کریم‌خان زند می‌توان به کتاب‌های مجمل‌التواریخ نوشته گلستانه، گیتی‌گشای نامی، روزنامه میرزا محمد کلانتر فارس و گلشن مراد از غفاری کاشانی، محافل المؤمنین فی ذیل مجالس المؤمنین از محمد شفیع حسینی عاملی و وقایع السنین و الاعوام از عبدالحسین خاتون‌آبادی اشاره کرد؛ مجمل‌التواریخ از گلستانه به دلیل همراهی نویسنده با اردوی زند تا سال ۱۱۶۹ ق. از اهمیت خاصی برخوردار است. نویسنده بعد از این تاریخ به هندوستان سفر کرده و ادامه کتاب را نیز در آنجا به اتمام می‌رساند. گلستانه ضمن پرداختن به جزئیات چگونگی به قدرت رسیدن و مستحکم کردن جایگاه خان زند در مقابل مدعیان قدرت، از لقب وکیل‌الدوله که کریم‌خان برای خود استفاده می‌کرده است، یاد می‌کند (گلستانه، ۱۸۲: ۲۵۳۶). چنانکه در سطور بالا نیز بدان اشاره شد کریم‌خان خود را وکیل‌الدوله اسماعیل سوم می‌دانست (همان: ۱۹۲-۱۹۳) نامی اصفهانی مؤلف اثر تاریخ گیتی‌گشا از دیگر منابع هم‌عصر و مهم کریم‌خان زند و دوره زندیه است. وقایع‌نگار دربار کریم‌خان درباره حوادث سال ۱۱۶۵ ق از کریم‌خان با نام وکیل‌الرعايا یاد نکرده است (نامی اصفهانی، ۱۳۶۶: ۱۹-۲۵). نویسنده از خان زند در اثر خویش با لقب وکیل به‌طور مکرر یاد کرده است (همان: ۱۱۴، ۲۲۴، ۹۴، ...). کتاب گلشن مراد از ابوالحسن غفاری نقاش و منشی کریم‌خان زند از منابع هم‌عصر کریم‌خان و درباری عصر زندیه است. نویسنده اگرچه کتاب خودش را در دوره علی‌مرادخان نگاشته و آن را بدو تقدیم می‌کند، اما در تمام متن کتابش به‌طور اغراق‌آمیز از کریم‌خان زند تمجید و تعریف می‌کند. با این حال وی از لقب وکیل‌الرعايا برای کریم‌خان در کتابش استفاده نکرده و بیشتر القابی چون «خدایوسکندر فر» و غیره را برای او به کار برده است. این نکته نیز قابل ذکر است که در ذیل وقایع سال ۱۱۷۲ ق بعد از شرح شکست محمد حسن‌خان از کریم‌خان درباره اسماعیل سوم می‌نویسد: «حسب الامر حضرت ظل‌اللهی گیتی پناهی روانه آباد و اسباب عیش و تمکن او در آنجا آماده شد» (غفاری کاشانی، ۱۱۰: ۱۳۶۹). میرزا محمد که در دربار کریم‌خان رفت و آمد داشت و برای چهارده سال کلانتر فارس هم بود از لقب وکیل‌الرعايا برای خان زند استفاده نکرده است. کلانتر در روزنامه از کریم‌خان با عنوان وکیل، خاقان وکیل نورالله یاد کرده است (کلانتر فارس، ۱۳۶۲: ۴۵-۴۷-۶۲-۶۳-۶۹). مؤلف محافل المؤمنین که اثر خویش را در سال ۱۱۹۰ قمری به تحریر آورده، ضمن تمجید از خان زند می‌نویسد: «محمد کریم‌خان که از راه آداب و کوچک دلی خود را شاه ننماید و مخاطب به وکیل دولت گردانیده» (حسینی عاملی، ۱۳۸۳: ۱۳۹). حسینی عاملی که در دوره کریم‌خان

شیخ‌الاسلام قزوین بوده، خان زند را بسیار ستوده و به تعریف و تمجید او پرداخته است. نویسنده ذیل دوم کتاب وقایع السنین که در دوره کریم‌خان زندگی می‌کرده در اثر خویش، به لقب وکیل‌الرعا یا اشاره‌ای نشده است (خاتون‌آبادی، ۱۳۵۲: ۱۵۷۱-۵۷۴).

از منابع پس از مرگ کریم‌خان مرعشی مؤلف مجمع‌التواریخ به‌طور خلاصه به کریم‌خان زند پرداخته است. بخش مهمی از کتاب به اثر گلستانه، مجمل‌التواریخ شبیه است. نویسنده که در ایام نگارش کتاب در هند بوده و اثرش از منابع متأخر عصر زندیه است در شرح حوادث و درگیری بین کریم‌خان و محمدحسن خان در سال ۱۱۷۲ ق. به این رخداد اشاره می‌کند. کریم‌خان پس از شکست محمدحسن خان قاجار، شاه اسماعیل را در آباد مستقر و خود را وکیل السلطنه نامید (مرعشی، ۱۳۲۸: ۱۴۹). قزوینی در کتاب فواید الصوفیه ملقب شدن خان زند را در ذیل نبرد کریم‌خان بر خان قاجار و پیروزی وی ذکر می‌کند. در اینجا نویسنده از لقب وکیل السلطنه برای خان زند استفاده می‌کند (قزوینی، ۱۳۶۷: ۹۴). شیرازی در بررسی حوادث پس از مرگ کریم‌خان و شرح اقدامات جانشینان وی، ضمن توصیف و تمجید از کریم‌خان، نویسنده برای کریم‌خان از واژه وکیل‌الرعا استفاده نکرده است (شیرازی، ۱۳۶۵: ۳۱-۳۳). نکته بسیار مهم و قابل توجه، آشفتگی سال‌هایی است که کریم‌خان به وکیل السلطنه ملقب شده است. هرچند در اینکه وی وکیل‌الدوله یا وکیل السلطنه شاه اسماعیل سوم بوده شکی نیست.

سیاحان و جهانگردان اروپایی در قرن دوازدهم به دلیل وجود نامنی گسترده و جنگ‌های داخلی و خارجی چندان به ایران سفر نکردند. از این رو سفرنامه‌چندانی در دوره زندیه در دست نیست. گزارش کارملیت‌ها از منابع مهم این دوره هستند. در یکی از گزارش‌های سال ۱۱۷۸ ق اسقف کرنلیوس درباره کریم‌خان می‌نویسد که کریم‌خان در حال حاضر تحت عنوان وکیل بر بخشی از ایران حکومت می‌کند (گزارش کارملیت‌ها، ۱۳۹۸: ۱۰۴). وی در ادامه به خوبی به جایگاه کریم‌خان و لقب وی اشاره می‌کند:

«از آنجا که خون سلطنتی در رگ‌های کریم‌خان جریان ندارد و دارای اصل و نسب پایین و نژاد پستی است، تاکنون جرئت نکرده است لقب پادشاهی بر خود بنهد، زیرا به خوبی پیش‌بینی کرده است که اگر چنین اقدامی انجام دهد ایرانیان متلون‌المزاج را از اطاعت خود بیزار خواهد کرد و او را غاصب خواهند نامید. به همین علت تاکنون لقب وکیل را اختیار کرده که به معنای نماینده و برای ما معادل نائب السلطنه است» (همان: ۱۰۸).

یکی از مهم‌ترین سفرنامه‌های دوره زندیه متعلق به جهانگرد آلمانی کارستین نیبور است. وی در سفرنامه‌اش اشاره می‌کند که کریم‌خان خودش را وکیل ایران می‌نامد. در ادامه وی نقل می‌کند که او شاه اسماعیل سوم را که در سال ۱۷۷۶ م/ ۱۱۷۹ ق بین ۲۲ تا ۲۴ سال سن دارد را در آباد نکه می‌دارد (نیبور، ۱۳۹۰: ۱۵۷). این نکته نیز قابل ذکر است که نیبور نیز اسمی از وکیل‌الرعا یا نیابورده است. باید اذعان کرد که بسیاری از گزارش‌های وی در مورد اوضاع اقتصادی، اجتماعی و غیره بسیار دقیق است. از طرفی، وی که از جنوب ایران وارد و به شیراز

می‌رود و وارد کاخ بیگلربیگ شیراز می‌شود، اگر گزارش در این باب به گوشش می‌رسید، قطعاً ثبت می‌کرد. باید به این نکته اشاره کرد که نیبور نیز اسمی از وکیل‌الرعايا نیاورده است. در سفرنامه‌ای از یک گیاه‌شناس و پزشک آلمانی، به نام یوهان گتلیب گملین درباره کریم‌خان زند این‌گونه می‌نویسد که او خودش را حامی مردم^(۱) می‌خواند (Gmelin, 2007: 72). البته مترجم همین سفرنامه این واژه را به وکیل‌الرعايا ترجمه کرده است (گملین، ۱۳۹۳: ۱۱۶). ویلیام فرانکلین نیز در سفرنامه‌اش کریم‌خان را با عنوان وکیل^(۲) یاد می‌کند (Franklin: 300). جورج فورستر نیز از لقب وکیل‌الرعايا برای خان زند یاد نکرده است. وی در سفرنامه خودش به اینکه کریم‌خان زند خود را نایب‌السلطنه اعلام کرده، اشاره می‌کند (Forster, 1808/2: 271).^(۳)

یک بخش دیگر منابع، اسناد به جا مانده از آن دوران به‌خصوص اسناد مربوط به کمپانی هند شرقی است.^(۴) این اسناد نامه‌نگاری‌های بین سرکنسول انگلیسی و کریم‌خان در باب مسائل تجاری است. در یک نامه که در ۲۸ مارس ۱۷۷۷ م/ ۱۱۹۱ ق. نگاشته شده، از تأخیر در رسیدن پیام کریم‌خان به بصره به دلیل بازداشت قاصد بوشهر توسط علی‌محمد خان شکایت می‌کند و از کریم‌خان می‌خواهد که توهین‌های زیادی را که کارکنان شرکت در بصره متحمل شده‌اند، جبران کند (IOR/R/15/1/2). در نامه‌ای دیگر درباره بسته‌هایی که از بصره دریافت شده و برای کریم‌خان ارسال شده، صحبت می‌شود. مشکلات کارکنان شرکت در بصره و مذاکرات با کریم‌خان در این مورد به تفصیل بیان شده است. ورود کاپیتان بازرگانی جیمز اسکات و کاپیتان بتسی دیوید فیلیپس گزارش شده است. در این نامه آمده که حساب‌های ماهانه آگوست تا فوریه ضمیمه شده است و سایر موارد مالی را مورد بحث قرار می‌دهد (IOR/R/15/1/2). در نامه هنری مور، نماینده شرکت هند شرقی در بصره، به جرج اسکیب^(۵) پیام داده شده که شیراز را ترک کند (IOR/R/15/1/1). تعداد بسیاری از این نامه‌ها در دست است که در اینجا به اختصار چند نامه را شرح دادیم. در این مکاتبات هیچ نامی از لقب وکیل‌الرعايا به میان نیامده است.

۶. کوهمره و ذیلی بر کتاب مجمل‌التواریخ

زین‌العابدین کوهمره ملقب به امیر نویسنده ذیل مجمل‌التواریخ و رساله تدابیر و شاه و وزیر است که اطلاعات چندانی از زندگی مؤلف کتاب موجود نیست. آنچه در دست است مربوط به گزارش فسایی است که از دو شاخه خوانین کوهمره فارس چنین یاد می‌کند:

«حکومت این بلوک از قدیم در سلسله خوانین کوه مره بود مانند رئیس قاسم خان و پسرش رئیس محمود شاه و پسرش رئیس ابو تراب و پسرش ابوالحسن خان و پسرش محمداقبر خان و سلسله دیگر مانند احمدشاه خان و فضل‌الله خان و صدر‌الله خان و میرزا احمدخان و اسد‌الله خان ولد نصر‌الله خان از حکومت منسلخ گشته و اکنون از خطوط ربط و انشاء، معیشتی دارد، چند سال است از آن خاندان بیرون رفته است و اکنون ضابط کوه مره شکفت ملا برفی کوه مره‌ای است» (حسینی فسایی، ۱۳۶۷: ۲/۴۹۹).

کوهمره در تمام این ذیل از لقب وکیل‌الرعا یا برای کریم‌خان زند استفاده کرده است. وی ضمن پرداختن به ماجرای پیوستن اسماعیل سوم به کریم‌خان به ماجرای وکیل‌الرعا شدن وی اشاره نکرده است. نویسنده ضمن تمجید از رفتار کریم‌خان این‌گونه می‌نویسد: «شاه اسماعیل را در قلعه آباده جای داد و وسایل رفاه و آسایش او را فراهم کرد؛ و خود را وکیل‌الرعا یا وکیل‌الخلاقی خواند» (گلستانه، ۲۵۳۶: ۴۵۴-۴۶۰). چند نکته درباره این لقب که از سوی کوهمره نقل شده وجود دارد. نخست اینکه نویسنده از سالی که خان زند خود را بدین لقب نامیده، اشاره نکرده است. از طرفی همان‌طور که در منابع دوره خان زند بدان اشاره شد هیچ اشاره‌ای به این موضع که بسیار هم مهم بوده نشده است. نکته قابل توجه ادبیات ستایش گرایانه کوهمره در ذیل کتاب بسیار چشمگیر و قابل توجه است که داستان‌هایی از مکارم اخلاقی وی بیان می‌کند. این ادبیات ناشی از علاقه نویسنده نسبت به شخصیت خان زند است (همان: ۴۶۰-۴۶۲). در کتاب دیگر نویسنده، یعنی رساله تدابیر شاه و وزیر نیز از لفظ وکیل‌الرعا استفاده نشده است و نویسنده در این کتاب از کریم‌خان بسیار به نیکی یاد می‌کند (کوهمره‌ای، ۱۳۸۴: ۱۹-۲۰).

امیر کوهمره به خواست جان ملکم کتاب رساله تدبیر شاه و وزیر را می‌نویسد. از طرفی انگیزه وی در ذیل کتاب گلستانه تصحیح اشتباهات درباره جانشینان خان زند است (کوهمره، ۱۳۸۴: ۱۶؛ گلستانه، ۲۵۳۶: ۳۴۴). نویسنده در اثر خویش از لقب وکیل‌الرعا استفاده نکرده است و با نگاهی تمسخرآمیز مال دوستی و حریص بودن آغامحمدخان را بیان می‌کند. هرچند در این رساله از اخلاق و مروت شاه قاجار هم صحبت کرده است (کوهمره، ۱۳۸۴: ۳۸-۴۳-۵۳). این نکته نیز قابل ذکر است که نوع ادبیات وی درباره رابطه شاه و مردم در کتاب رساله تدابیر شاه و وزیر همان ادبیات متون کهن است. وی هنگام حمله نیروهای قاجار از شیراز به هندوستان گریخت و در آنجا به سفارش ملکم کتاب مزبور را نگاشت (همان: ۶). این فرضیه مبنی بر این که وی به واسطه آشنایی با مفاهیم جدید در هندوستان به تأثیر از انگلیسی‌ها، از این لقب استفاده کرده نیز با توجه به شواهد موجود در کتابش، درست نیست. به‌طور مثال، کوهمره در کتاب مزبور می‌نویسد:

«چنانچه روزی حاجی ابراهیم‌خان شیرازی وزیر اعظم او عرض نمود که رعایای فلان ملک استدعای آن دارند که شاه آنها را به حضور طلبیده، در باب امور ملکی آنها دو کلمه حرف فرموده باشند که اگر التماس آنها قبول افتد، مبالغ بسیار از پیشکش... آقا محمدخان گفت ما را چه مناسب است که با همه کس سخن گوئیم و همه قسم مردم را به حضور طلبیم؟» (کوهمره‌ای، ۱۳۸۴: ۴۳).

۷. بررسی نام وکیل‌الرعا در منابع قاجاریه

نخستین بار در منابع تاریخ‌نگاری دوره قاجار لقب وکیل‌الرعا برای کریم‌خان زند در کتاب روضة الصفا ناصرلی از رضاقلی خان هدایت که وی نیز از ذیل مجمل‌التواریخ استفاده کرده، یاد شده است. پیش از بررسی این اثر، نخست به منابع قبل از نگارش روضة الصفا پرداخته می‌شود.

ساروی مؤلف تاریخ محمدی در کتابش از لقب خاصی برای خان زند استفاده نکرده و در سراسر اثر خویش به نام کریم‌خان یا محمدکریم‌خان اکتفا کرده است (ساروی، ۱۳۷۱: ۴۵، ۴۴، ۳۸، ۳۳، ۳۲، ...). آصف در کتاب رستم‌التواریخ، کریم‌خان را با لقب وکیل و وکیل‌الدوله یاد می‌کند تنها در ابتدای کتاب از واژه وکیل‌الرعايا یاد می‌کند که آن در پاورقی کتاب توسط مصحح آن افزوده شده است (آصف، ۱۳۳۴: ۱۲). در رساله‌ای دیگری از رستم‌الحکما به‌صراحت از وکیل‌الدوله یاد می‌کند: «... کریم‌خان زند همت بلند ایران‌مدار خلد آشیان وکیل‌الدوله ملوک صفویه که از ...» (زرگری نژاد، ۱۳۹۸/۲: ۲۲۷). سر هارفورد جونز نیز از کلمه وکیل برای کریم‌خان استفاده کرده است (جونز، ۲۵۳۶: ۱۰). سر جان ملکم نیز به این نکته که وی خود را وکیل می‌دانست اشاره دارد (ملکم، ۱۳۸۰/۲: ۵۳۲). اقبال چلاوی درباره کریم‌خان می‌نویسد که خان زند خود را وکیل دولت شاه اسماعیل سوم می‌دانست (اقبال چلاوی: ۲۵). عبدالرزاق دنبلی از مورخان دربار قاجار درباره کریم‌خان می‌نویسد: «... به فرمان کریم‌خان در قریه آباده منزل گرفت و بجهت اخراجات یومیه او هر روزه مبلغ یک تومان تبریزی معین گردید. کریم‌خان خود را وکیل او نامیده، اگر کسی او را به لفظ شاه خطاب کردی، از فروتنی بالفور عتاب کردی» (دنبلی، ۱۳۴۹/۲: ۳۱). همچنین از او با عنوان داور زند هم یاد کرده است. در شرح حالی که وی از شاعر هم‌عصر خان زند دارد، صباحی بیگدلی در شعرش از خان زند به «خسرو عادل» یاد کرده است (همان، ۱۰: ۴۰۸-۱۶۲). دنبلی در دیگر اثر خود نیز از لقب وکیل‌الرعايا یاد نکرده است (دنبلی، ۱۳۸۳: ۴۴-۴۷). در کتاب منتظم ناصری نیز روایتی همچون دیگر منابع تاریخ‌نگارانه عصر زندیه مشاهده می‌گردد: «میرزا ابو تراب ملقب به شاه اسماعیل که با علیمردان‌خان بود به کریم‌خان پیوست و علیمردان‌خان راه فرار پیش گرفت و کریم‌خان به اصفهان آمد» (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۴/۲: ۱۱۵۰). البته وی پس از پیروزی کریم‌خان بر محمدحسن‌خان در داخل متن از لقب وکیل برای او استفاده می‌کند. لسان‌الملک سپهر در این باره این‌گونه نقل می‌کند: «مع القصة محمدحسن‌خان را هر روز عدت و شوکت بر افزون گشت تا آنگاه که کریم‌خان زند رایت خودسری برافراشت و میرزا ابو تراب دخترزاده شاه سلطان حسین را شاه اسماعیل نام کرده و خود را وکیل او خواند» (سپهر، ۱۳۷۷/۱: ۱۷). سپهر نیز این واقعه را در سال ۱۱۶۵ ق ذکر کرده است. اعتضادالسلطنه درباره کریم‌خان این‌گونه می‌نویسد: «از طرف کریم‌خان میرزا ابو تراب دخترزاده سلطان حسین را جلوس داد و او را شاه اسماعیل ثانی لقب نهاد و خود را به وکیل‌الدوله ملقب ساخت» (اعتضادالسلطنه، ۱۳۷۰: ۱۶). البته این نکته قابل ذکر است که نگارنده به‌اشتباه از اسماعیل ثانی^(۶) یاد می‌کند در حالی که شخص موردنظر ما اسماعیل سوم است.

همان‌طور که اشاره شد، نخستین بار رضاقلی خان هدایت از لقب وکیل‌الرعايا برای کریم‌خان در کتاب روضة الصفا استفاده می‌کند. رضاقلی خان از شخصیت‌های برجسته فرهنگی، ادبی و

سیاسی دوره قاجار است. وی در ۱۲۷۰ ق. به بعد کار ذیلی بر روضه الصفا را به اتمام رسانده است. هدایت ابتدا روایتی تاریخی در مورد ملقب شدن کریم‌خان به وکیل را این‌گونه بیان می‌کند: «شاه‌اسماعیل از پیش سپاه علیمردان‌خان به‌صف کریم‌خان گریخته، علیمردان‌خان منهزم شد و کریم‌خان شاه‌اسماعیل را در دست گرفته و خود را لقب وکالت داد و بوکیل معروف شد» (هدایت، ۱۳۸۰: ۹/۷۰۸۹).

در سال ۱۱۷۹ ق. کریم‌خان لقب خود را از وکیل‌الدوله به وکیل‌الرعا یا تغییر داد (همان، ۷۱۶۱-۷۱۶۰). نویسنده در بخشی از کتاب به رفتار و منش کریم‌خان با عنوان «صفات حمیده و کرامات کریم‌خان وکیل‌الرعا» می‌پردازد. هدایت نقل می‌کند: «خود را شاه نمی‌خواند و وکیل‌الرعا می‌شمرد و از جور و اعتساف دور و...» (همان: ۷۲۰۹). نکته مهم و قابل توجه فاصله زمانی بین نگارش منابع دست‌اول دوره زندیه و منابع متقدم دوره قاجاریه است. از طرفی در سال ۱۱۷۹ ق در هیچ‌کدام از منابع قبل از روضه الصفا به این رخداد اشاره نشده است، حتی اگر فرض را بر آن باشد که کریم‌خان پس از مرگ شاه‌اسماعیل سوم خود را به این لقب ملقب کرده اشتباه است چراکه شاه‌اسماعیل سوم در سال ۱۱۸۷ ق فوت می‌کند. اگر کریم‌خان زند به این لقب ملقب می‌شد، در منابع محلی مهمی چون فارسنامه ناصری از آن یاد می‌شد. حسینی فسایی اگرچه در کتابش از منابع هم‌عصر زندیه استفاده کرده، عنوان وکیل را برای کریم‌خان بعد از شکست علیمردان‌خان یعنی سال ۱۱۶۵ ق به کار می‌برد. او نیز ضمن اشاره نکردن به وکیل‌الرعا این‌گونه بیان می‌کند که کریم‌خان تا زمان مرگ لقبش وکیل بود (حسینی فسایی، ۱۳۶۷: ۱/۵۸۸).

۸. وکیل‌الرعا و ساختار سیاسی حاکم بر جامعه ایران

در سرشت تاریخ اندیشه سیاسی ایران، درباره مسئله قدرت و چگونگی حکومت بر مردم و جایگاه شاه در مقابل مردم بسیار بحث شده که بخش عمده سیاست‌نامه‌ها و خدای‌نامه‌ها به این مسئله پرداخته‌اند. در منابع مربوط به اندیشه سیاسی تا پیش از انقلاب مشروطه در تاریخ ایران، منطق روابط شاه یا سلطان با مردم به رابطه شبان و رمه یا راعی و رعیت تعبیر می‌شد. در واقع شاه یا سلطان در راس هرم قرار می‌گرفت و دیوان‌سالاران، نظامیان و غیره در مراتب پایین قرار می‌گرفتند. مشروعیت و قدرت سیاسی پادشاه از منبعی فراتر از مردم گرفته شده بود. در سنت پیشا اسلامی «فره ایزدی» به شاهان قدرت فرا انسانی و مشروعیت می‌بخشید، به طوری که در کتاب کارنامه اردشیر بابکان نیز این‌گونه به فره اشاره کرده است: «چنی گویند که فره کیانی که به دور بود، اکنون در پیش اردشیر ایستاده و اندک‌اندک همی رفت تا او را از گذرگاه سخت دشمنان بی‌گزند بیرون آورد» (کارنامه اردشیر بابکان، ۱۳۲۹: ۲۶).

آگاهی از روابط قدرت بین شاه و رعیت مستلزم فهم ساختار سیاسی و اجتماعی آن دوران است. نظام الملک به‌خوبی این وضعیت را شرح داده است:

«ایزد تعالی اندر هر عصری و روزگاری یکی از میان خلق برگزیند و او را به هنرهای پادشاهانه ستوده و آراسته گرداند و مصالح جهان و آرام‌بندگان را بدو باز بندد و در فساد، آشوب و فتنه را بدو بسته گرداند و هیبت و حشمت او اندر دل‌ها و چشم خلائق بگستراند تا مردم اندر عدل او روزگار کمی گذارند و آمن همی‌باشند» (نظام‌الملک، ۱۰: ۱۳۸۶).

شاه حافظ رعیت بود و رعیت در دست شاه امانتی بود که خداوند بدو داده بود. لذا چرخه زندگی رعیت تا حدود زیادی وابسته به ظل‌الله بود، چنانکه به قول سعدی: «عمل پادشاه ای برادر دو طرف دارد امید و بیم یعنی امید نان و بیم جان» (سعدی، ۱۳۹۸: ۳۲).^(۴) یکی از القاب شاهان ظل‌الله بود که در آثار تاریخ‌نگارانه و غیر تاریخ‌نگارانه بدان اشاره شده است. این لقب نوعی مشروعیت بخشی از سوی خداوند بود که برگرفته از حدیثی مجعول منتسب به پیامبر اسلام (ص) است که می‌فرماید: «السُّلْطَانُ ظِلُّ اللَّهِ فِي الْأَرْضِ، فَمَنْ غَشَّهْ ضَلَّ وَ مَنْ نَصَحَهُ اهْتَدَى». در تعریف ظل‌الله، غزالی می‌نویسد: «چنانکه به اخبار می‌شنوی که سلطان ظل‌الله فی‌الارض یعنی بزرگ و برگماشته خدایند بر خلق پس بیاید دانستن که او را آن پادشاهی و فرّ ایزدی داد از این روی طاعت ایشان باید داشت» (غزالی، ۱۳۱۷: ۳۹-۴۰). نجم‌رازی درباره ظل‌الله می‌گوید: «پس محقق گشت که پادشاهی و مملکت وسیلتی بزرگ است و در تقرب بحضرت عزت و سلطنت خلافت حق است و از اینجاست که سلطان ظل‌الله باشد، زیرا که سایه هر چیز خلیفه آن چیز باشد» (رازی، ۱۳۸۳: ۴۲۹). در سیاست‌نامه‌ها و شریعت‌نامه‌ها، به بحث رابطه بین شاه/سلطان و مردم که یکی از مهم‌ترین مباحث بوده، همواره اشاره شده است. ماوردی با استناد به سوره نسا آیه ۵۹ امام، سلطان، خلیفه را اولی‌الامر می‌داند (ماوردی، ۱۴۰۹: ۳-۴). ابن‌جماعه درباره حق حاکم اسلامی (سلطان، خلیفه، امام) بر مردم حقوق دهگانه‌ای قائل شده است. از دیدگاه وی نخستین حقی که امام بر امت دارد، این است که در ظاهر و باطن و هر کاری که وی انجام می‌دهد به جز معصیت از او اطاعت کنند (ابن‌جماعه، ۱۴۰۵: ۶۱-۷۱). فضل‌الله روزبهان خنجی در مهمان‌نامه بخارا در این مورد می‌گوید: «... پادشاه سایه ایست از سایه‌های خداوند متعالی که منضم می‌شود و پناه می‌گیرد به سوی او هر عاجزی از رعیت... علما در ظل‌الله دو معنی گفته‌اند یکی آنکه پادشاه در شوکت و اقتدار حاکی از شوکت و اقتدار الهیست که هر چه او کند و گوید از آن نتوان پرسید و کس را قوت اعتراض در افعال و اقوال او نباشد» (خنجی، ۱۷: ۲۵۳۵). محقق سبزواری نیز در روضة الانوار ضمن آوردن براهین عقلی بر اهمیت پادشاه و حکومت به این مسئله پرداخته و پادشاه را به رعایت عدالت و برقراری شرع و غیره توصیه کرده است (سبزواری، ۱۳۸۱: ۳۲-۳۳).

اگرچه سیاست‌نامه یا رساله سیاسی از دوره زندیه در دست نیست با این حال با بررسی متون دست اول این می‌توان به مبانی نظری پادشاهی در دوره کریم‌خان پی برد. نویسنده تاریخ گیتی گشا درباره ارتباط بین شاه و رعیت می‌نویسد:

«سروران حکمران و صاحب‌کشوران جهانبان گله خالق جهان را شبانند و متاع ناموس و کالای جان بندگان خالق انس و جان را پاسبان. شبان چون بمستی خفت گرگان قوی چنگال گله را می‌ربایند و پاسبان چون ترک هوشیاری گفت دزدان بدسگال بمتاع خانه و کالای کاشانه دست غارت می‌کشایند» (نامی‌اصفهان، ۱۳۶۶: ۲۳۲).
غفاری کاشانی «ظهور پادشاهان عادل دین پرور» را سبب «انتظام امر عالم» می‌داند (غفاری کاشانی، ۱۳۶۹: ۳۳). وی در ادامه درباره جایگاه پادشاه ضمن اشاره به ظل الله بودن مقام پادشاهی می‌نویسد: «مرتبه عظیم سلطنت نشانه‌ای از منزلت حضرت الهی است» (همان: ۲۰۲). نکته قابل توجهی که او بدان اشاره کرده، درباره مقام پادشاهی و دوام آن است که به قول نویسنده «اصلاً به تعمیر شخص مشارکت استحکام نگیرد» و دوام پادشاهی به عنایت الهی بستگی دارد (همان: ۲۰۳). گلستانه نیز در ادبیاتی هم‌سو با غفاری و نامی که با سرشت اندیشه سیاسی کهن ایرانی نیز هماهنگ است درباره مقام پادشاهی می‌نویسد:

«بر مستعان نکته سنج و دانایان محفل دانایی و... مخفی و مستور نخواهد ماند که مردم ایران پادشاه جم جاه را ظل الله و اوامر و نواهی حضرتش را بجان و مال خود نافذ دانسته در طریق جانسپاری و متابعت و فرمان برداری گوی سبقت در میدان نیکنمی از سایر همگان در عرصه جهان ربوده‌اند» (گلستانه، ۲۵۳۶: ۷).

در دوره قاجاریه سیاست‌نامه‌های بسیاری موجود هست که تصویری روشن از رابطه شاه و رعیت را نشان می‌دهد. در منطق سیاسی اندرزنامه، مردم رمه و حکمران پاسبان آن است. فرمانروایان دعوت می‌شوند که به داد گرایند. عدالت مفهومی است ذهنی بدون تعریف دقیق، در واقع دور از عدالت اجتماعی. دادگری از اختیارات انحصاری حکمران شناخته شده و چه بهتر مردم از نعمت آن برخوردار باشند (آدمیت و ناطق، ۱۳۹۹: ۱۲). اندرزنامه‌های دوره قاجاریه عموماً با همین ادبیات، رابطه بین شاه و مردم را تعریف می‌کنند.^(۸) این رویه تا انقلاب مشروطه ادامه داشت هرچند از دوره ناصری به بعد بسیاری از منورالفکران همچون میرزا فتحعلی آخوندزاده، میرزا آقاخان کرمانی، میرزا ملکم‌خان و طالبوف با تأثیرپذیری از مفاهیم جدید درباره حکومت قانون، حق ملت و غیره صحبت کرده‌اند. آنچه متون تاریخی نشان می‌دهند، شاه نمی‌تواند وکیل مردم باشد. لقب وکیل‌الرعا یا تا قبل از این دوره در متون تاریخ‌نگارانه و غیر تاریخ‌نگارانه نیامده و این لقب چه از نظر سیاسی و حقوقی کاملاً با آنچه در واقعیت است، تناقض دارد. در شریعت نامه‌ها و سیاست‌نامه‌ها نیز همان‌طور که در بالا بدان اشاره شد، رابطه بین رعیت و پادشاه تعریف خاص خود را دارد. این که شاه به‌عنوان ظل الله حق حکومت را از خداوند گرفته و در برابر رعایا به رعایت عدالت توصیه شده است. در واقع با پیروزی انقلاب مشروطه بود که فصل جدیدی در تاریخ ایران آغاز شد، نظام سلطنتی مطلقه به سلطنت مشروطه تبدیل شد و قدرت شاه محدود و شاه حق سلطنت داشت نه حکومت. در اصل سی و پنجم قانون اساسی این چنین آمده است که: «سلطنت ودیعه ایست که از طرف ملت به شخص پادشاه مفوض شده» در ادامه در اصل سی و نهم: «هیچ پادشاهی بر تخت سلطنت نمی‌تواند جلوس کند، مگر اینکه قبل از تاج‌گذاری در

مجلس شورای ملی حاضر شود و ...». آنچه در سطور بالا بدان اشاره شد، حق سلطنت و رابطهٔ مردم و شاه را در قانون اساسی مشروطه شرح می‌دهد، این‌که شاه دیگر سایه خداوند بر روی زمین نیست و حق سلطنت را از مردم دریافت کرده است.

۹. دلایل اطلاق وکیل‌الرعايا به کریم‌خان زند

قرن دوازدهم در تاریخ ایران سده‌ای بسیار سرنوشت‌ساز و حیاتی بود؛ به طوری که علاوه بر عقب‌ماندگی از اروپا، ایران دچار یک عقب‌گرد در عرصه‌های سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، علمی و فرهنگی شد. با زوال شوکت دولت صفویه، ایران دچار انواع و اقسام هرج‌ومرج‌ها شد، هر چند این زوال از قبل آن آغاز شده بود.^(۹) کافی است به گزارشی که غفاری کاشانی دربارهٔ قحطی و اوضاع وخیمی که در اصفهان و دیگر نقاط ایران بر اثر جنگ رخ می‌دهد، توجه کنیم: «بعد از وصول و ورود موکب محمدحسن‌خان به دارالسلطنهٔ اصفهان به علت سوانجی که در این دو سال به سبب آمد و رفت قشون محمد حسن خان و آزاد خان و شیخ‌علی‌خان به آن ولایت و سایر بلاد عراق اتفاق افتاده بود، در دارالسلطنهٔ اصفهان و تمام مملکت عراق قحط و تنگی عظیم و غلایی مانند عذاب الیم روی داده، بشدتی صرصر قحط و غلاء بر هم زین اوراق جمعیت حوأس اهالی آن ولایت شد که ...» (غفاری کاشانی، ۱۳۶۹: ۷۸).

در جای دیگر این چنین اشاره می‌کند: «رفته‌رفته کار به جایی رسید که مردم از رنج بی‌قوتی در اندرون خانه‌های خود می‌مردند و زمره‌ای که اندک قوت ترددی داشتند، هر طفلی که غفلتاً قدم از درون کاشانهٔ خود بیرون می‌گذاشت، او را دزدیده و به خرابه‌ها برده ذبح نموده، می‌خوردند». وی در ادامه ذکر می‌کند: «مجملاً، شش ماه آتش قحط جهان افروز و نایرهٔ غلاء مردم سوز بود؛ چنان‌که در اصفهان و بلوکات چهل هزار نفر متجاوز از جوع مرد و علی‌هذا القیاس راه بر سایر احوال بلاد و محال و مواضع مملکت عراق می‌توان برد» (همان، ۸۰). با توجه به این اتفاقات، کریم‌خان زند که به‌خوبی اوضاع مملکت را دریافته بود، در طول زمامداری‌اش برای بهبود حال رعایا و مردم بسیار کوشید. بسیاری از منابع به رفتار و منش مهربانانه کریم‌خان با رعایا و زیر دستانش اشاره کرده‌اند. این امر فقط به منابع عصر زند محدود نمی‌شود، بلکه در منابع دورهٔ قاجار و بسیاری از سفرنامه‌ها نیز بدان اشاره شده است.^(۱۰) به طور مثال، در کتاب تاریخ نگارستان درباره کریم‌خان این‌گونه نقل شده است که: «کریم‌خان پادشاهی بود پیروزمند و دلیر و خوشخوی و مهربان مؤلف تاریخ خسروان گوید: گمان نمی‌کنم از آغاز جهان که این همه شهریاران آمده‌اند هیچ‌یک را چنین خوی نیک بوده باشد از بزرگ‌منشی نام پادشاهی را از خود برداشته و خود را وکیل‌الرعايا می‌خواند و اگر گاهی او را بنام شاهی می‌خواندند، او را بد آمده می‌گفت شاه، ابو تراب میرزای نمک‌شناس است که هر دم دست‌آویز کسی است» (غفاری کاشانی، ۱۴۰۴: ۴۱۸). این تصویر از خان زند، یعنی شخصی که به دنبال پادشاهی نیست، با رفتاری ساده و دور از تجمل در حافظه تاریخی ثبت شد که پیش از آن سابقه نداشت. با نگاهی به تاریخ ایران می‌توان دریافت که در بین مردم، همواره داستان‌هایی از پادشاهان محبوب رواج داشته است. پادشاهانی چون خسرو انوشیروان، شاه‌عباس صفوی و

غیره حکایات و قصه‌های زیادی درباره آنها نقل شده است. این حکایات که بسیاری از آنها بعدها با افسانه درمی‌آمیزد، وارد کتب تاریخی و ادبی نیز شده است. انوشیروان که در تاریخ ایران نماد عدالت است، داستان‌های فراوانی درباره او نقل شده است. به طور مثال در کتاب قابوس‌نامه یک باب را به پندهای او اختصاص داده است (عنصرالمعالی، ۱۳۳۵: ۴۳-۴۶). خواجه نظام الملک درباره چگونگی رفتار با رعیت و الگوی پادشاهان سلجوقی انوشیروان را مثال می‌زند (نظام الملک، ۱۳۸۶: ۴۳-۳۴). غزالی در نصیحة الملوک حکایات بسیاری را درباره اهمیت عدالت که آن را به انوشیروان پیوند می‌دهد، نقل می‌کند (غزالی، ۱۳۱۸: ۷۴، ۷۳، ۷۱). شاردن و تاورنیه در سفرنامه‌های خود داستان‌هایی را که درباره شاه‌عباس از مردم شنیده بودن را در آثارشان ثبت کرده‌اند (شاردن، ۱۳۹۰: ۲/۷۷۱؛ تاورنیه، ۱۳۸۹: ۱۹۱-۱۹۲). این نکته نیز قابل ذکر است که نبود یک پایگاه محکم برای ادعای پادشاهی کریم‌خان را مجبور می‌کرد که با یک اطاعت صوری از اسماعیل سوم از مشروعیت او برای حکومت کردن استفاده کند. نکته دیگری که باید به آن توجه داشت این است که اساساً کسانی که در عرصه سیاسی بر مسند قدرت می‌نشستند، زمانی خود را پادشاه ایران می‌دانستند که بر کل قلمرو ایران حکومت می‌کردند. کریم‌خان اگرچه بر بخش وسیعی از ایران حکومت می‌کرد اما خراسان بزرگ در زیر سلطه وی نبود. همچنین قدرت کریم‌خان در قفقاز شامل اطاعت ظاهری حکام آن منطقه بود.

۱۰. نتیجه

بررسی‌ها نشان داد که منابع پیش از کریم‌خان از لقب وکیل‌الرعا یا به‌عنوان یک منصب یاد کرده‌اند. این منصب هیچ ارتباطی با لقب وکیل‌الرعا که برخی از پژوهشگران معتقدند که این لقب از سوی کریم‌خان برای تغییر مشروعیت به کار گرفته شده، ندارد. خان زند پس از شکست مدعیان قدرت و پیوستن اسماعیل سوم به او، خود را وکیل‌الدوله شاه صفوی می‌دانست. لقب وکیل‌الدوله در همه منابع هم عصر و متأخر خان زند بازتاب پر رنگی دارد. هیچ‌کدام از منابع هم عصر کریم‌خان از این لقب یاد نکرده‌اند. کریم‌خان در دوران حکومت خویش برای بهبود وضعیت رعایا بسیار کوشید و به عنوان فردی که سودای پادشاهی ندارد و رفتاری ساده و به دور از تجمل با رعایا دارد، در حافظه تاریخی مردم ماندگار شد. نخستین بار در ذیل کتاب مجمل‌التواریخ از گلستانه، توسط کوهمره به لقب وکیل‌الرعا اشاره شده که وی ضمن نقل کردن داستان‌هایی از خوی مهربان وی، به دلیل علاقه‌ای که به او داشته از این لقب استفاده کرده است. از طرفی در دیگر اثرش، رساله تدابیر شاه و وزیر، هیچ اشاره‌ای به این لقب ندارد. مهم‌ترین تناقض لقب وکیل‌الرعا، برداشت سیاسی است که برخی پژوهشگران از آن داشته‌اند. در سرشت اندیشه سیاسی تاریخ ایران پادشاه همواره به عنوان ظل الله و سایه خداوند بر روی زمین یاد شده است. تا پیش از انقلاب مشروطه، رابطه مردم و پادشاه به رابطه رمه و شبان تعبیر می‌شد. این ادبیات

در تمام منابع تاریخ‌نگاری و غیر تاریخ‌نگاری مشهود است. از این رو، کریم‌خان به هیچ وجه نمی‌تواند برای تغییر مشروعیت لقب خود را به وکیل‌الرعايا تغییر داده باشد. ضمن اینکه جایگاه مقام پادشاهی در منابع زندیه کاملاً با ادبیات کهن اندیشه سیاسی در ایران مطابقت دارد. برای نخستین بار در انقلاب مشروطه قدرت شاه محدود و شاه حق سلطنت داشت نه حکومت. ضرورت تفکیک دو مفهوم حقوقی و سیاسی وکالت و وکیل پیش از مشروطه بسیار مهم است به طوری که مفهوم حقوقی آن وجود داشته، اما مفهوم سیاسی در رابطه حکومت‌کننده و حکومت شونده وجود نداشته است.

پی‌نوشت‌ها

1. protector of the people
2. He governed Persia under the appellation of Vakeel, or Regent, pp300
3. proclaiming himself the regent of the empire, during the minority of a descendant of the Sofi family, whom he pretended to have discovered, established his residence at Shiraz.

۴. از کتابخانه بریتانیا: اسناد اداری و اسناد خصوصی هند است.

۵. غفاری کاشانی به اشتباه جورج اسکیب را که با عنوان مستر اسکیب به‌عنوان سفیر روسیه در کتاب گلشن مراد نقل کرده است: برای آگاهی بیشتر بنگرید به: گلشن مراد: صص ۲۸۶-۲۸۷.

۶. وی از سال ۹۸۴-۹۸۵ قمری حکومت کرد.

۷. سعدی در دیوان شعرش در این مورد می‌گوید:

شهی که پاس رعیت نگاه می‌دارد
وگر نه راعی خلق است زهرمارش باد
حلال باد خراجش که مزد چوپانیست
که هر چه می‌خورد او جزیت مسلمانیست

۸. برای آگاهی بیشتر بنگرید به: اندیشه و سیاست در ایران قاجار، جلد ۱: صص ۱۵۷-۴۲۱؛ افکار اجتماعی، سیاسی و اقتصادی در آثار منتشر نشده دوران قاجار: صص ۱۱-۴۷.

۹. علی‌قلی جدید الاسلام اروپاییان را به دلیل اینکه به علوم جدید روی آورده بودند، مورد نکوهش قرار می‌دهد. برای آگاهی بیشتر بنگرید به: علی‌قلی جدید الاسلام (۱۳۸۸) ترجمه، شرح و نقد تورات، تصحیح رسول جعفریان، قم، انصاریان: ص ۳۷۶.

۱۰. برای آگاهی بیشتر بنگرید به: کریم‌خان زند، جان پری: صص ۳۹۹-۴۰۳؛ کریم‌خان زند و زمان او، پرویز رجبی: صص ۱۱۵-۱۳۹.

پیوست:

القاب کریم‌خان زند در منابع عصر زندیه و قاجاریه

منابع عصر قاجاریه		منابع عصر زندیه	
منبع	لقب کریم‌خان	منبع	لقب کریم‌خان
رستم‌التواریخ از آصف	وکیل، وکیل‌الدوله	مجم‌التواریخ از گلستانه	وکیل‌الدوله
آخرین روزهای لطفعلی‌خان از سر هار فورد جونز	وکیل	تاریخ گیتی گشا از نامی اصفهانی	وکیل
ملک آرا از اقبال چلاوی	وکیل	مجمع‌التواریخ از مرعشی	وکیل‌السلطنه
تجربه الاحرار از عبدالرزاق دنبلی	وکیل، خسرو عادل	فوائد الصوفیه از قزوینی	وکیل‌السلطنه
تاریخ منتظم ناصری از اعتمادالسلطنه	وکیل	تاریخ زندیه از شیرازی	-
ناسخ‌التواریخ از لسان‌الملک سپهر	وکیل	وکیل، خدیوسکندر فر	وکیل، خدیوسکندر فر
اکسیر‌التواریخ	وکیل‌الدوله	روزنامه میرزا محمد کلانتر	وکیل
روضه‌الصفا از رضاقلی خان هدایت	وکیل‌الرعايا	محافل المومنین از حسینی عاملی	وکیل
		وقایع‌السنین از خاتون آبادی	-

نامه‌ها، به کتبخانه: از اسناد کمپانی هند شرقی

But as we were at a loss whether to believe or depend on this report altogether though it is the received opinion of people here that such will be the party whosoever the party begin to act vigorously, we mention'd it to the Gentlemen that they might let us know whether the linguist should apply for the Tackels Permannity for withdrawing themselves, dependently and Effectively to this place, in case he is certain of the truth of this alarming news - having order'd him should it so happen to send us immediate advice thereof by a good capacity -

The boat not sailing yesterday as expected, we have added to our letter to the Bussora Council, that they morning we received another from our linguist under the Tackels Permannity in it was then currently reported as following by the Tackels Munglers and others, that on Yacobs arrival, the Tackels intended selling him a large quantity of Breadstuffs and piece goods, and then give him a coat of honours out of regard to the English - That as they had writt him for leave to visit Bussora, when Yacoub came, he would writt them to withdraw their Factory to Bussora, where they should have every indulgence they might require -

We thought it necessary to give your honours good this news, as it seems to threaten the total destruction of Bussora -

Since our last, we have accepted letters from the Bussora Council at 10 days sight for Bussora, 70 3/4 - and 20 Bussora Bussora Currency, on account the honourable Company - and are with the greatest respect

Bussora
25th March 1777

Honourable Sir and Sirs,

Your most Obedient humble servants
John Beaumont

Honourable Sir and Sirs,

The Conveyance to Congo is not taking place as the request of the Bussora Council we now despatch a boat express to Muscat with the accompanying papers just received from them, and have directed Narrondoff to forward it to your honours good with all expedition -

We are with our utmost respect

Bussora
27th March 1777

Honourable Sir and Sirs,

Your most Obedient humble servants
John Beaumont

To
Carambaun.

After Compliments -

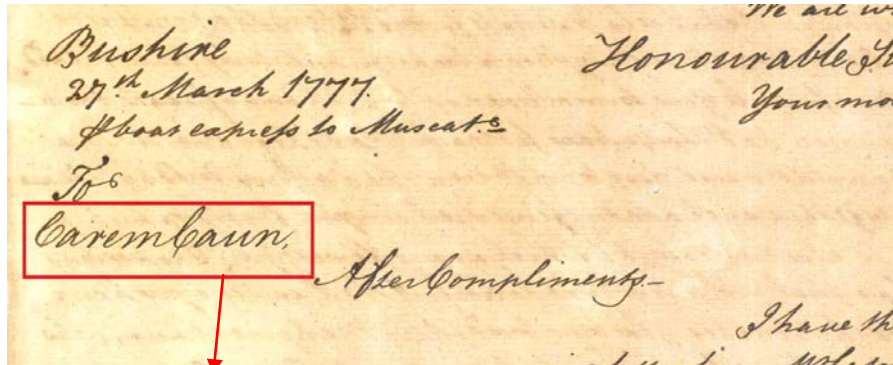
I have the honor to send your Majesty the accompanying letter from M. Lataouche in the want of a proper Writer at Bussora I have got translated into Portugall here, and in the reason that the Company's seal is affix'd thereto instead of his own -

With submission I beg leave to inform you that our Consul who carried your Royal Permannity to Bussora, was but 11 days in going, but having been stop'd and detain'd 3 days at Goodolan on the banks of Bussora river by order of Alty Nathomet Gaun, who afterwards put him on shore and imprison'd him for 8 days in Bussora, when he forced from the Consul your Permannity, and opened and read them, so that it was 20 days before they search'd M. Lataouche, and then they were long in him open -

I hope your Majesty will graciously give the Bussora Gentlemen satisfaction, the many injuries they have endur'd and be pleas'd to return Piza Yacoub to them soon, as I know his services will be much wanted by them during his absence -

Bussora
28th March 1777

John Beaumont

نامه که در ۲۸ مارس ۱۷۷۷ م/۱۱۹۱ ق. نگاشته شده است از تأخیر در رسیدن پیام کریم‌خان به بصره به دلیل بازداشت قاصد بوشهر توسط علی محمد خان شکایت می‌کند و از کریم‌خان می‌خواهد که توهین‌های زیادی را که کارکنان شرکت در بصره متحمل شده‌اند، جبران کند. در این سند نام کریم‌خان زند در حاشیه دوم، سمت چپ به صورت Carim Caun نگاشته شده است.

سند: کتابخانه منبع https://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100024137171.0x000063

دیجیتالی قطر :

منابع

- ابن جماعه، بدرالدین (۱۴۰۵)، *تحریر الاحکام فی التدریر اهل الاسلام*، تحقیق فؤاد عبدالمنعم احمد، قطر، رئیس محاکم. استرآبادی، میرزا مهدی خان (۱۳۹۰)، *جهانگشای نادری*، تصحیح میترا مهرآبادی، تهران، دنیای کتاب.
- اعتضادالسلطنه، علیقلی میرزا (۱۳۷۰)، *اکسیر التواریخ*، با اهتمام جمشید کیانفر، تهران، ویسمن.
- اعتضادالسلطنه (۱۳۶۳)، *المائر و الآثار*، به کوشش ایرج افشار، تهران، اساطیر.
- اعتضادالسلطنه (۱۳۶۴)، *تاریخ منتظم ناصری*، تصحیح محمد اسماعیل رضوانی، تهران، دنیای کتاب.
- اقبال چلاوی، میرزاعلی، ملک آرا، کتابخانه مجلس، ۱۸۳۶-۱۰.
- انوری، حسن (۲۵۳۵)، *اصطلاحات دیوانی در دوره غزنوی و سلجوقی*، تهران، طهوری.
- آدمیت، فریدون و هما ناطق (۱۳۹۹)، *افکار اجتماعی، سیاسی و اقتصادی در آثار منتشر نشده دوران قاجار*، تهران، آگاه.
- آصف، محمد هاشم (۱۳۴۸)، *رستم التواریخ*، تصحیح محمد مشیری، تهران، امیر کبیر.
- بامداد، مهدی (۱۳۷۱)، *شرح رجال ایران*، تهران، زوار.
- پری، جان. ر. (۱۳۶۵)، *کریمخان زند*، ترجمه علی محمد ساکی، تهران، فراز.
- تاورنیه، ژان باتیست (۱۳۸۹)، *سفرنامه*، ترجمه حمید ارباب شیرانی، تهران، نیلوفر.
- تنهاتن ناصری، ایرج (۱۳۸۲)، *مسأله حاکمیت و مشروعیت آن در عهد کریمخان زند*، شماره ۳، نامه انسان‌شناسی (پژوهشنامه انسان‌شناسی).
- جزایری، سید عبدالله (بی تا)، *تذکره شوستر*، بی جا، چاپخانه حیدری.
- جونز، هارفورد (۲۵۳۶)، *آخرین روزهای لطفعلی خان زند*، ترجمه هما ناطق و جان گرنی، تهران، امیر کبیر.
- حسینی دشتی، سید مصطفی (۱۳۸۵)، *معارف و معاریف*، تهران، مؤسسه فرهنگی آرایه.
- حسینی عاملی، محمد شفیع (۱۳۸۳)، *محافل المؤمنین فی ذیل مجالس المؤمنین*، تصحیح ابراهیم عرب پور و منصور جغتایی، مشهد، آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- حسینی فسایی، میرزا حسن (۱۳۶۷)، *فارسنامه ناصری*، تصحیح و تحشیه منصور رستگار فسایی، تهران، امیر کبیر.

- حسینی خاتون آبادی، سیدعبدالحسین (۱۳۵۲) وقایع السنین و الاعوام «گزارش‌های سالیانه از ابتدای خلقت تا سال ۱۱۹۵ هجری»، تصحیح محمدباقر بهبودی، تهران، اسلامیه.
- خنجی، فضل‌الله بن روزبهان (۲۵۲۵)، مهمان نامه بخارا، به کوشش منوچهر ستوده، تهران، بنگاه نشر و ترجمه.
- خواندمیر، غیاث‌الدین بن همام‌الدین (۱۳۳۳)، حبیب السیر فی اخبار افراد بشر، زیر نظر محمد دبیرسیاقی، تهران، خیام.
- دنبلی، عبدالرزاق بیگ (۱۳۸۳)، مآثر السلطانیه، تصحیح غلامحسین زرگری نژاد، تهران، مؤسسه انتشاراتی روزنامه ایران.
- دنبلی، عبدالرزاق بیگ (۱۳۴۹)، تجربه الاحرار و تسلیة الابرار، تصحیح حسن قاضی طباطبایی، تبریز، مؤسسه تاریخ و فرهنگ ایران.
- دهقانی، مهدی (۱۳۹۸)، نقش منصب وکیل‌الرعايا در حکومت‌های افشاریه و زندیه، پژوهشنامه تاریخ تمدن اسلامی، سال پنجاه و دوم، شماره دوم، پاییز و زمستان ۱۳۹۸، صص ۲۵۵ - ۲.
- رازی، نجم (۱۳۸۳)، مرصاد/عباد، به اهتمام محمدامین ریاحی، تهران، علمی و فرهنگی.
- راوندی، مرتضی (۱۳۵۴)، تاریخ اجتماعی ایران، تهران، امیرکبیر.
- رجبی، پرویز (۱۳۸۷)، کریم‌خان زند و زمان او، تهران، اختران.
- زرگری نژاد، غلامحسین (۱۳۹۸)، اندیشه و سیاست در ایران قاجار، تهران، نگارستان اندیشه.
- ساروی، محمد فتح‌الله بن محمدتقی (۱۳۷۱)، تاریخ محمدی، به کوشش غلامرضا طباطبایی مجد، تهران، امیرکبیر.
- سبزواری، محقق (۱۳۸۱)، روضة الانوار عباسی، به کوشش نجف لک زایی، بوستان کتاب، قم.
- سپهر، محمدتقی لسان‌الملک (۱۳۷۷)، ناسخ التواریخ، به اهتمام جمشید کیان فر، تهران، اساطیر.
- سعدی، مصلح‌الدین (۱۳۹۸)، گلستان، تصحیح محمدعلی فروغی، تهران، ققنوس.
- سیوری، راجر (۱۳۹۳)، ایران عصر صفوی، کامبیز عزیزی، تهران، مرکز.
- شاردن، ژان (۱۳۹۰)، سفرنامه، ترجمه اقبال یغمایی، تهران، توس.
- شعبانی، رضا (۱۳۹۳)، تاریخ تحولات سیاسی-اجتماعی در دوره‌های افشاریه و زندیه، تهران، سمت.
- شیرازی، ابن عبدالکریم علی‌رضا (۱۳۶۵)، تاریخ زندیه، تصحیح ارنست بیئر، تهران، گستره.
- طوسی، محمد بن الحسن (۱۴۲۳)، النبیة، علی‌اکبر الغفاری، بیروت، الفجر.
- عنصرالمعالی، یکاوس بن اسکندر (۱۳۳۵)، قابوس‌نامه، تصحیح امین عبدالحمید بدوی، تهران، کتاب‌فروشی ابن‌سینا.
- غزالی، ابو حامد محمد (۱۳۱۷)، نصیحة الملوک، تصحیح جلال‌الدین همایی، تهران، چاپخانه مجلس.
- غفاری کاشانی، قاضی احمد (۱۴۰۴)، تاریخ نگارستان، تصحیح مدرس گیلانی، تهران، حافظ.
- غفاری کاشانی، ابوالحسن (۱۳۶۹)، گلشن مراد، به اهتمام غلامرضا طباطبایی مجد، تهران، انتشارات زرین.
- قزوینی، ابوالحسن (۱۳۶۹)، فواید الصغویه، تصحیح مریم میراحمدی، تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- کارنامه اردشیر بابکان (۱۳۲۹)، به کوشش محمدجواد مشکور، بی‌جا، چاپخانه دانش.
- کلاتر فارس، میرزا محمد (۱۳۶۲)، روزنامه، تصحیح عباس اقبال آشتیانی، تهران، کتابخانه سنایی و طهوری.
- کوهمره، زین‌العابدین (۱۳۸۴)، رساله تدابیر شاه و وزیر، تصحیح مهین دخت حاجیان پور، نشر دانشگاهی، تهران.
- گزارش کارملیت‌ها از ایران (۱۳۹۸) ترجمه معصومه ارباب، تهران، نشر نی.
- گلستانه، ابوالحسن بن محمدامین (۲۵۳۶)، مجمل‌التواریخ، تصحیح محمدتقی مدرس رضوی، تهران، دانشگاه تهران.
- گملین، ساموئل گتلین (۱۳۹۳)، سفر به شمال ایران، ترجمه غلامحسین صدقی افشار، رشت، فرهنگ ایلیا.
- لاهیجی، محمدعلی حزین (۱۳۳۲)، تاریخ حزین، اصفهان، کتابفروشی تأیید.
- لطفی، اسدالله (۱۳۹۱)، ترجمه مباحث حقوقی شرح المعه، تهران، مجد.
- ماوردی، ابی الحسن (۱۴۰۹)، احکام السلطانیه، تحقیق احمد مبارک بغدادی، کویت، دار ابن قتیبه.
- مرعشی صفوی، میرزاحمدخلیل (۱۳۶۲)، مجمع‌التواریخ، تصحیح عباس اقبال، تهران، طهوری.
- مستوفی، محمد محسن (۱۳۷۵)، زیده‌التواریخ، به کوشش بهروز گودرزی، تهران، بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.

- ملکم، سر جان (۱۳۸۰)، *تاریخ ایران*، ترجمه میرزا اسماعیل حیرت، تهران، دنیای کتاب.
- میرزا سمیع، محمد سمیع (۱۳۸۷)، *تذکره الملوک*، به کوشش سید محمد دبیرسیاقی، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران، امیرکبیر.
- نامی اصفهانی، میرزا محمدصادق موسوی (۱۳۶۶)، *تاریخ گیتی گشا*، تصحیح سعید نفیسی، تهران، اقبال.
- نائینی، محمدجعفر بن محمدحسین (۱۳۵۳)، *جامع جعفری*، به کوشش ایرج افشار، تهران، انجمن آثار ملی.
- نظام الملک، حسن بن علی (۱۳۸۶)، *سیرالملوک*؛ سیاست‌نامه، تهران، فردوس.
- نویی، عبدالحسین (۱۳۹۱)، *کریم‌خان زند*، تهران، علمی و فرهنگی.
- نیبور، کارستن (۱۳۹۰)، *سفرنامه*، ترجمه پرویز رجبی، تهران، ایران‌شناسی.
- وحید قزوینی، محمد طاهر (۱۳۸۳)، *تاریخ جهان‌آرای عباسی*، به کوشش سعید میرمحمدصادق، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی.
- ورهرام، غلامرضا (۱۳۸۵)، *تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران در عصر زند*، تهران، معین.
- هدایت، رضاقلی خان (۱۳۸۰)، *روضه الصفا*، به کوشش جمشید کیانفر، تهران، اساطیر.
- هدایتی، هادی (۱۳۳۴)، *تاریخ زندیه*، تهران، دانشگاه تهران.
- Adamiyat, Fereydoun and Homa Natiq (2020) *Social, political and economic thoughts in the unpublished works of the Qajar era*, Tehran, Aghah. [In Persian].
- A Chronicle of the Carmelites in Persia (2019) translated by Masoumeh Arbab, Tehran, Nei Publishing. [In Persian].
- Anvari, Hassan (1977) *Court terms in the Ghaznavid and Seljuq period*, Tehran, Tahuri. [In Persian].
- Ardeshir Babkan's Karnameh* (1950) by Mohammad Javad Mashkoor, Bibi: Chapkhaneh Danesh. [In Persian].
- Asif, Mohammad Hashim (1969) *Rostam al-Tawarikh, edited by Mohammad Moshiri*, Tehran, Amir Kabir. [In Persian].
- Avery, Peter (2007) *The Cambridge history of Iran*, Volume 7, Cambridge University Press, London.
- Bammad, Mehdi (1992) *Sharh Rejal Iran*, Volume 3, Tehran, Zowar. [In Persian].
- Chardon, Jean (2013) *travel book*, translated by Iqbal Yaghmai, volume 2, Tehran, Tus. [In Persian].
- Dehghani, Mehdi (2018) *The role of the position of Vakil al- Daula in Afshariya and Zandiyeh governments, Research paper on the history of Islamic civilization*, year fifty-two, number two, autumn and winter 2018, pp. 2-255. [In Persian].
- Donbali, Abd al-Razzaq Bey (1970) *The Tajrobato al-Ahrar and Taslia al-Abrar*, edited by Hassan Qazi Tabatabai, volumes 1 and 2, Tabriz, Institute of History and Culture of Iran. [In Persian].
- Donbali, Abd al-Razzaq Bey (2004), *Mather al-Sultanieh*, edited by Gholamhossein Zargarinejad, Tehran, Iran Newspaper Publishing Institute. [In Persian].
- Estrabadi, Mirza Mehdi Khan (2013), *Jahangashai Naderi*, edited by Mitra Mehrabadi, Tehran, Duniya Kitab. [In Persian].

- Etamad al-Sultaneh (1984), *Al-Mathar and Antiquities*, by Iraj Afshar, Volume 1, Tehran, Asatir. [In Persian].
- Etamad al-Sultaneh (1985), *The History of Naseri administrator*, edited by Mohammad Esmail Rizvani, Tehran, Duniya Kitab. [In Persian].
- Fars Sheriff, Mirza Mohammad (1983), *Newspaper*, edited by Abbas Iqbal Ashtiani, Tehran, Sanai and Tahuri Library. [In Persian].
- Floor, Willem(2001) *Safavid Government Institutions*, California, Mazda Publishers.
- Forster, George(1808) *Journey from Bengal to England, Through the Northern part of India, Kashmire, Afghanistan, and Persia, and into Russia by the Caspian-Sea*, Vol. II. London: Printed for R. Faulder and son, new Bond_ street.
- Franklin, William(none date) *Observations made on a tour frome Bengal to Persia etc.*, London.
- Ghafari Kashani, Qazi Ahmad (1983), *History of Nagaristan*, corrected by Modares Gilani, Tehran, Hafez. [In Persian].
- Ghafari-Kashani, Abolhassan (1990), *Golshan Murad*, under the care of Gholamreza Tabatabai Majd, Tehran, Zarin Publications. [In Persian].
- Ghazali, Abu Hamed Mohammad (1938), *Nasihah al-Muluk*, edited by Jalaluddin Homai, Tehran, Majlis Printing House. [In Persian].
- Gmelin, S. Gottlieb (2007), *Travels through Northern Persia, 1770-1774*, Translated and Annotated by Willem Floor, Costa Mesa: Mage Publishers.
- Gmelin, S. Gottlieb (2013), *Journey to Northern Iran*, translated by Gholamhossein Sadri Afshar, Rasht, Farhang Ilia. [In Persian].
- Golestaneh, Abolhasan bin Mohammad Amin (1976), *Majamal al-Tawarikh*, corrected by Mohammad Taghi Modares Razavi, Tehran, Tehran University Press. [In Persian].
- Hedayat, Reza Qoli Khan (2001), *Rowzah al-Safa*, by Jamshid Kianfar, Volume 9, Tehran, Asatir. [In Persian].
- Hedayati, Hadi (1955), *History of Zandiyeh*, Tehran, Tehran University Press. [In Persian].
- Hosseini Ameli, Mohammad Shafi(2004)*Mahafel al-Momenin fel al-Majales Momenin*, by Ibrahim Arabpour and Mansour Joghtaei, Mashhad, Astan Quds Razavi, Islamic Research Foundation. [In Persian].
- Hosseini Dashti, Syed Mustafi (2006), *Maarif and Maarif*, Volume 5, Tehran, Arayeh Cultural Institute. [In Persian].
- Hosseini Fasaee, Mirza Hassan (1988), *Farsnameh Naseri*, corrected and revised by Mansour Rostgar Fasaee, volume 1, Tehran, Amir Kabir. [In Persian].
- Khatunabadi, Seyyed Abdul Hossein Hosseini (1973) *Vaqai al-Senin and Al-Awam*, by Mohammad Baqer Behboudi, Tehran, Islamia. [In Persian].
- <https://www.qdl.qa/en/search/site/carim%2520caun>.
- Ibn Jama'ah, Badr al-Din (1984), *Tahreer al-Ahkam fi al-Tadbir Ahl al-Islam*, researched by Fawad Abd al-Moneim Ahmad, Qatar, head of courts. [In Arabic].
- Iqbal Chalavi, Mirza Ali, *Malik Ara*, Majlis Library, 10-18368. [In Persian].

- Itzad al-Sultaneh, Ali Qali Mirza (1990), *Aksir al-Tawarikh*, with the efforts of Jamshid Kianfar, Tehran, Weisman. [In Persian].
- Jazayeri, Seyyed Abdullah (Bita), *Shushtar Tadzkar*, Bija, Heydari Printing House. [In Persian].
- Jones, Harford (1976), *The Last Days of Lotf Ali Khan Zand*, translated by Homa Natiq and John Gurney, Tehran, Amir Kabir. [In Persian].
- Khandamir, Ghiyath al-Din bin Hamam al-Din (1954), *Habib al-Sir in the news of human beings*, under the supervision of Mohammad Dabir Siyaghi, volume 4, Tehran, Khayyam. [In Persian].
- Khanji, Fazlullah bin Rozbahan (1976), *Mehman Nameh Bukhara*, by the efforts of Manouchehr Sotoudeh, Tehran, publishing and translation company. [In Persian].
- Kohmera, Zain al-Abidin (2005), *Resaleh Tadebir Shah and Vazir*, edited by Mehdi Dekht Hajianpour, University Press, Tehran. [In Persian].
- Lahiji, Mohammad Ali Hazin (1953), *History of Hazin*, Isfahan, Affirm Bookstore. [In Persian].
- Lotfi, Asadullah (2014), *Translation of the legal topics of Shahr al-Ma'ah*, Tehran, Majd. [In Persian].
- Malkom, Sir Jan (2001), *History of Iran*, translated by Mirza Ismail Hirat, Volume 2, Tehran, Duniya Kitab. [In Persian].
- Marashi Safavi, Mirza Mohammad Khalil (1983), *Majmam al-Tawarikh*, corrected by Abbas Iqbal, Tehran, Tahuri. [In Persian].
- Mawardi, Abi al-Hassan (1988), *Ahkam al-Sultaniyyah*, researched by Ahmed Mubarak Baghdadi, Kuwait, Dar Ibn Qutiba. [In Arabic].
- Mirza Sami'a, Muhammad Sami (2008), *Tazkra Al-Muluk*, by the effort of Seyyed Mohammad Dabir Siyaghi, translated by Masoud Rajabnia, Tehran, Amir Kabir. [In Persian].
- Mostofi, Mohammad Mohsen (1996), *Zabdeh Al-Tavarikh*, Behrouz Goderzi effort, Tehran, Dr. Mahmoud Afshar Endowment Foundation. [In Persian].
- Naini, Muhammad Jafar bin Muhammad Hossein (1974), *Jame Jafari*, by the efforts of Iraj Afshar, Tehran, National Art Association. [In Persian].
- Nami Esfahani, Mirza Mohammad Sadegh Mousavi (1987), *Giti Gosha History*, edited by Saeed Nafisi, Tehran, Iqbal. [In Persian].
- Navaei, Abdul Hossein (2012), *Karim Khan Zand*, Tehran, Elmi and farhangi. [In Persian].
- Niebor, Carsten (2010), *Travel book*, translated by Parviz Rajabi, Tehran, Iranshenasi. [In Persian].
- Nizam al-Mulk, Hasan bin Ali (2007), *Sir al-Muluk; Policy*, Tehran, Ferdous. [In Persian].
- Onsor al-Ma'ali, Kikaus bin Iskandar (1956), *Qaboos Nameh*, edited by Amin Abdul Hamid Badavi, Tehran, Ibn Sina bookstore. [In Persian].
- Perry, John. R. (1986), *Karimkhan Zand*, translated by Ali Mohammad Saki, Tehran, Faraz. [In Persian].
- Qazvini, Abolhassan (1990), *Fawaid al-Safawieh*, edited by Maryam Mirahmadi, Tehran, Institute of Cultural Studies and Research. [In Persian].

- Rajabi, Parviz (2008), *Karim Khan Zand and his time*, Tehran, Akhtaran. [In Persian].
- Rawandi, Morteza (1975), *Social History of Iran*, Volume 2, Tehran, Amir Kabir. [In Persian].
- Razi, Najm (2004), *Mursad al-Abad*, by Mohammad Amin Riahi, Tehran, Elmi and Farhangi. [In Persian].
- Saadi, Moslehuddin (2018), *Golestan*, edited by Mohammad Ali Foroughi, Tehran, Qoqnos. [In Persian].
- Sabzevari, researcher (2002), *Al-Anwar Abbasi Mosque*, with the effort of Najaf Lak Zaei, Bostan Kitab, Qom. [In Persian].
- Saravi, Muhammad Fethullah bin Muhammad Taqi (1991), *Muhammadan History*, by the efforts of Gholamreza Tabatabai Majd, Tehran, Amir Kabir. [In Persian].
- Sepehr, Mohammad Taqi-lasan-al-Molk (1998), *The transcription of the annals*, by the efforts of Jamshidkian Far, volumes 1 and 2, Tehran, Asatir. [In Persian].
- Shabani, Reza (2014), *History of political-social developments in the Afsharia and Zandiyeh periods*, Tehran, Samt. [In Persian].
- Shirazi, Ibn Abdul Karim Ali Reza (1986), *History of Zandiyeh*, edited by Ernst Beyer, Tehran, Gostareh. [In Persian].
- Siori, Roger (2013), *Safavid Iran*, Kambiz Azizi, Tehran, Center. [In Persian].
- Tanhatan Naseri, Iraj (2003), *The issue of sovereignty and its legitimacy during the reign of Karim Khan Zand*, number 3, Anthropology Research Journal. [In Persian].
- Tavernier, Jean-Baptiste (2010), *Travel Book*, translated by Hamid Afshar Shirvani, Tehran, Nilufar. [In Persian].
- Tusi, Muhammad bin Al-Hassan (2002), *Al-Ghaibah*, Ali Akbar Al-Ghafari, Beirut, Al-Fajr. [In Arabic].
- Vahid Qazvini, Mohammad Taher (2003), *History of Jahan Arai Abbasi*, by the effort of Saeed Mir Mohammad Sadiq, Tehran, Research Institute of Humanities. [In Persian].
- Varharam, Gholamreza (2006), *Iran's political and social history in the Zand era*, Tehran, Moin. [In Persian].
- Zargarinejad, Gholamhossein (2018), *Thought and Politics in Qajar Iran*, Volume 1, Tehran, Andisheh Nagaristan. [In Persian].